

ҲОФИЗ ТАНИШ БУХОРИЙНИНГ “АБДУЛЛАНОМА” АСАРИ” МЕДИАЛОЙИҲАСИ

(лойиҳа раҳбари: Юлдуз; иштирокчи: т.ф.н. Ҳ.Лутфиллаев)

Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдулланом» («Шарафномаи шоҳий») асари Марказий Осиё халқларининг XVI асрдаги ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўрганишда катта ўрин тутди ва фактик материалларга бойлиги, тарихий воқеаларни атрофлича ёритиш билан ўша даврнинг бошқа тарихий асарларидан тамоман ажралиб туради. Шунинг учун ҳам бу асар қўпдан буён олимлар диққатини ўзига жалб қилиб келмоқда.

Асар муаллифи бухоролик машҳур шоир ва тарихчи Ҳофиз Таниш ибн Мирмуҳаммад ал-Бухорий бўлиб унинг ҳаёти ва илмий фаолиятига оид маълумотлар унчалик кўп эмас. “Шарафномаи шоҳий”нинг муқаддимасида ва ўша даврларда яратилган айрим тазкираларда муаллиф ҳақида қисқача тафсилотлар мавжуд. Уларда айтилишича, Ҳофиз таниш Бухорий ва унинг отаси Мир Муҳаммад Шайбоний ҳукмдорларига яқин бўлган. Бунини нақшбандия тариқатининг намоёндаларидан бири Маҳдуми Аъзам Косоний (хожа Аҳмад ибн Жалолиддин Косоний; 1462—1542)нинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган «Жомеъ ул-мақомат» да ёзилишича, шайбоний Убайдуллахон (1534—1539) саройида хизматда бўлган; XVI асрнинг 50-йиллари бошида Қашғарга кетиб қолган ва орадан икки йил ўтиб ўша юртда қазо қилган. Ҳофиз Таниш Бухорий 1583 йили Абдуллахон II нинг хизматида кирган ва умрининг охиригача шу хоннинг ҳузурида воқеанавис бўлиб хизмат қилган. Олимнинг туғилган йилини баъзи фактларга таяниб аниқ- ласа бўладн, лекин вафот этган йилини аниқлаб бўлмади. «Ш- рафномаи шоҳий*да мана буларни ўқиймиз: «...Абулғозий Абдулла Баҳодирхон, тангри таоло унинг подшоҳлигини, сал- танатини абадий қилиб, фарқадон¹ дан [ҳам] баланд қилсин, Мовароуннаҳр мамлакатини зўр билан ўзига бўйинсундирди ва шарқ

¹ Фарқадон — Шимолий қутб яқинидаги икки ёруғ юлдуз.

куёшчдек адолат ва имсонпарварлик соясини ўша мам-лакати- нинг илм аҳллари бошига туширди. Фахрланишга муно-сиб Бухоро шаҳарини халифалик тахтининг оромгоҳига айлан-тирди... [Уша пайтда} фақиру ҳақирнинг ёши ўттиз олтида эди». Маълумки, Абдуллахон Бухорони 1557 йили эгаллаган. Ле-кин Мовароуннахр фақат XVI асрнинг 80-йиллари бошида ба-тамом Абдуллахон қўлига ўтди. Бунга қараганда, Ҳофиз Таниш Бухорий Абдуллахоннинг хизматига у отаси ўрнига тахтга ўтказилган йили— 1583 йили хоннинг яқин кишиси Қулбобо Қўлалтошнинг воситачилиги билан кирган. Агар у ўша пайтда 36 ёшда бўлса, унда Ҳофиз Таниш 1547 йили тугилган бўлиб чиқади.

Ҳофиз Танишнинг қачон вафот эгани маълум эмас. Маш-хур адабиётшунос олим ва шоир Мутрибий «Газкират уш-шуа-ро» асарида «Жаноби Ҳофиз Таниш уламо жумласидандир. У Маҳдумий Ҳасан хожанинг тазкирасида тилга олинади. Юқо-рида зикр этилган Ҳофизнинг ога-инилари унинг вафотидан кейин хотинини қандайдир жиноят қилганликда айолао унга даъвогар бўлганлар ва олий фармонга кўра унинг Бухоро ми-норасидан ташлаб юборилишига эришганлар, деган миш-миш-лар бор» деб ёзган. Бундан чиқадики, Мутрибий тазкирасини ёзиб тамомлаган йили (1604) Ҳофиз Таниш ҳаёт бўлмаган.

Шу ўринда яна бир далил муҳим аҳамият касб этади. Ҳофиз Таниш бошда «Шарафномаи шоҳий» асарини муқаддима, икки мақола ва хотимадан иборат қилиб ёзишни режалаштир-ган эди. Муқаддима ва ҳар иккала мақола ёзилган (асарда баён этилган сўнгги воқеа Абдуллахон тарафидан Ҳиротнинг олинishiдир, 1588 йил). Лекин хотима ёзилмай қолган. Муал-лиф бошда тузган режага кўра, хотимада Абдуллахоннинг мақ-товга муносиб спфатлари, унинг замонида ўтган шайхлар, ва-зирлар, амирлар, шоирлар, олимлар, шунингдек Абдуллахон даврида қурилган олий бинолар ҳақида ҳикоя қилиниши ке-рак эди. Шунга қараганда, Ҳофиз Таниш 1590 йиллари олам-дан ўтган. Агар ҳеч бўлмаса у Абдуллахонгача тирик бўлганда асарнинг бу муҳим қисми ҳам ёзилган бўларди.

Ҳофизи Таниш Бухорий оғир бир замонда, яъни Мовароун-наҳрда феодал тарқоқлик кучайган, Абдуллахон II нинг мамлакатни бирлаштириш ва марказий давлат аппаратини мустаҳкамлаш учун тинимсиз урушлар олиб борган бир замонда ҳаёт кечирди. Олим буни мана бу ибораларда ифодалайди: «Ҳар тарафдан тескари шамол эсарди. Ҳар бурҷакдан фитна гарди осмонга кўтариларди. Ҳар куни жигарни ўртайдиган олов ёқиларди. Ҳар замон бало тўфони юкори кўтариларди. Соғу саломатлик анқодек² махфийлик пардаси остига яшири-ган эди. Тинчлик ва хотиржамлик кибрити ахмар³ ва ақлу ҳунарнинг ривожкоридек кўринмай кетганди. Омонлик ва тўғрилиқ жаҳондан нафратланиб, интизом ҳам жамият юлдузлари тўдасидагина чегараланиб қолганди» («Шарафномаи шоҳий», 1-жилд, 38-бет).

Асар мазмунига ўтишдан аввал шуни ҳам айтиш керакки, Ҳофизи Таниш Бухорий, замон тақозосига кўра, асарда маълум даражада ҳукмрон синфнинг мақсад ва манфаатларини ифода қилишга ҳаракат қилган, хон ва унинг атрофидаги аслзодаларни, бойлар ва нўёнларни кўкларга кўтариб мақтаган, меҳнаткаш халқнинг ҳол-аҳволи бўлса кўп ўринларда сояда қолган. Лекин асар фактик материалга бой, воқеалар озми-кўпми объектив ёритилган, айрим ўринларда хонлар, султонлар ва амирларнинг баъзи хислати ва характери ҳам очиб берилган. Масалан, олим Абдуллахоннинг бобоси Жонибек султон ҳақида гапирар экан, уни мўмин-мусулмон, динпарвар ва одил бир киши сифатида таърифлайди. «[У], шундай динпаноҳки, - деб ёзади Ҳофизи Таниш Бухорий, — дин ҳукмларини танқид қилиш [ва] саййид мурсалиннинг (ҳазрати пайғамбаримизнинг) «шаръий амр-фармонларшш [мўмин-мусулмонларга] етказиш ишини тўла бажо келтирадп; ҳукумат ва снёсат ишларини қувватлаш ва ижро этишда ошқмас эдп. Ўскип жаҳлп чнққан ■ пайтларда ихтиёр жилов [ушшг] ҳапрат ва ғурур қўлидан тушарди; [лекин] тоғшлувчпларинг хатолари ушгига афву қаромат этагини ёпарди» («Шарафномаи шоҳий» 1-жилд,

² Анқо — номи бор, лекин ўзи йўқ бир афсонавий қушнинг номи.

³ Кибрити ахмар — қизил олтингургут; иксир.

113- бет). Мухими шундаки, олим тож-тахт соҳибларини адлу-ин- ; софга чақиради: «Бу дупё ўтнб кетувчн соядир, [чунки] соя го* олдинда, гоҳ орқада бўлади. Имкоият борида [одамларга) яхшилиқ қил. [Вилгилки] ҳамма вақт [ҳам бунга] имкон бўла- вермайди. Жаҳонда агар [бир] заҳира талаб қилсанг, яхши ном [энг] яхши заҳирадир» («Шарафномаи шоҳий», 1-жилд 98-бет).

Хуллас, «Шарафномаи шоҳий» йирик шоҳ асар бўлиб, уня Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонкушой» ва Рашидиддиннинг «Жо- : меъ ут- таворих» асарлари қаторига қўйса арзийди. Йирик шарқшунос олим В. В. Вельяминов-Зернов жуда тўғри айтганидек, «Шарафномаи шоҳий» устида қанча кўп ишласанг, унда ўрганиш лозим бўлган шунча кўп янги фактлар очилади! : Шунинг учун ҳам бу асар кўп вақтлардан бери шарқшунос олимларнинг диққат-эътиборини ўзига тортиб келаётир. Ўз вақтида асар ҳақида В. В. Вельяминов-Зернов, академик В. В. Бартольднинг шогирди Л.А.Зимин, Содиқ Мирзаев, М.А.Салоҳиддинова, Н.Сайфиев, инглиз олимлари Г.Эте, Ч.А.Сториалар ўз фикрларини айтиб ўтишган. В.В.Вельяминов-Зернов, Л.А.Зимин, Содиқ Мирзаев ва М.А.Салоҳиддиновалар асарнинг бир қисминни рус ва ўзбек тилларига таржима ҳам қилган эдилар. В. В. Вельяминов-Зерновнинг таржимаси (у асарнинг жуда оз қисмини ташкил этган) чоп этилмаган. Л. А. Зимин- нинг таржимаси эса, И. И. Умняковнинг сўзларига қараганда, 1918 йили қисман Тошкентда чоп этилган, лекин олимнинг тез орада Ўзбекистондан кетиб қолиши натижасида бу иш тўхтаб қолган. В. В. Бартольд 1924 йили Л. А. Зиминнинг таржимаси ва «Шарафномаи шоҳий» ҳақидаги материалларини тўплаб нашр қилиш зарурлигини айтган эди. Афсуски, бу иш ҳам амал- га оширилмади. Содиқ Мирзаев ва М. А. Салоҳиддинова асар- нинг тўртдан бир қисмини ўзбек ва рус тилларига таржима қи- лнб улгурдилар, унинг шу кунгача фақат I—II жилдларигина чоп этилди, холос.

«Шарафномаи шоҳий» саж (қофиялашган наср) билан ёзилган, тили ва услуби бирмунча огир. Олим турли ўхшатиш ва исгиоралардан кенг фойдаланган. Бир-икки мисол келтира- миз: [«Юнусхон) соднқлик ипини

туғиб, уни ўзига боғлади» (уйланди демоқчи). «...боғу роғ саҳни етти хил ранглик либо'с кийиб, тоғу саҳронинг сирти чнпнй нақшлик хонапинг рашкини келтирадиган бўлганда...» (эрта баҳорда). «...унннг буюклик ва улуғлик офтоби... [ўзпнпг] мах()ип ппрдасига яширииди; умид ва орзулари фалокат офтобиппгг шаҳодат мағрибига ботди» (ўлди демоқчи). - Бундан ташқари, асарда оят, ҳадис, турли араб иборалари -(мақоллар) ҳам кўп. Ҳофизи Таниш ҳамма жойда воқеаларня иаср ва назм билан берган. Шеърлар (тўртликлар, маснавий- аар, қитъалар, марсиялар) нинг кўпчилиги муаллифнинг қала- мига мансуб бўлиб, зўр маҳорат ва санъат билан ёзилган. Баъ- айлари бошқа шоирлар, хусусан Мушфикийга тегишлидир.

Муаллиф асарни ёзишда хон саройида юритилган махсус кундаликлар, ишончли ва воқеаларнинг шохиди бўлган киши- аар оғзидан ёзиб олинган маълумотлардан фойдаланган. Бир- икки мисол. У 1551/52 йили Абдуллахон билан Наврўз Аҳмад- хон (Бароқхон) ўрталарида Косон (Қашқадарёга қарашли Ко- сон) ёнида бўлгаи уруш тафсилотини баён этаркан, уни «ўша ⁵ воқеа тепасида бўлган ва [уни] ўз кўзи билан кўрган бир гу- рух одамлардан эшитдим», деб ёзади. Яна ўша Абдуллахон- : нинг Наврўз Аҳмадхоннинг ўғли Дўстим султон билан Фороб ёнида 1554 йили қилган уруши тафсилоти ҳам ўша уруш қат- : нашчиларининг маълумотига асосланган. Ҳофизи Танишнинг ахборотчилари кўпроқ кекса ва хоннинг яқин кишилари бўлган: «Ушбу сатрлар муаллифи ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) эски паҳлавонларидан бўлган мулла Келдишдан шуни [ҳам] эшитган эдимки...». Асарда баён этилган кўп воқеадар муаллиф- нинг иштирок этган ва ўз кўзи билан кўрган воқеалардир. Манбаларнинг бу қадар ишончли бўлиши, шубҳасиз, асарнинг қимматини оширган.

Асар муқаддима ва икки қисмдан иборат (асарнинг иккинчи талқинида ҳар иккала қисм (мақола) қўшиб юборилган).

Муқаддимада Абдуллахоннинг наслу насаби, унинг ўша за- моннинг йирик руҳонийларидан хожа Муҳаммад Исломга му- ридлиги, Чингизхон,

Жўчихон, Муҳаммад Шайбонийхон ҳақида, шунингдек Мовароуннахрнинг XV аср охири ва XVI аср бош- ларидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи ҳақида қисқа маълумот кел- тирилади.

Биринчи мақола Мовароуннахр, Жанубий Туркистон (ҳо- зирги Афғонистоннинг шимолий қисми) ва Хуросонда 1557— 1583 йиллар орасида бўлиб ўтган воқеалар, яъни Абдуллахон II давлатининг зуҳуридан то Абдуллахон III хонлик маснадига ўлтириши ва ўз номига хутба ўқитиб, гуд зарб эттиришигача кечган катта даврни ўз ичига олади. Маълумки, бу давр ичида Абдуллахон II ўзаро феодал урушлар орасида майда-майда қисмларга бўлиниб кетган Мовароуннахрни ўз туғи остига бир- лаштириб, марказий давлат тузиб олишга муваффақ бўлди.

Иккинчи мақола 1583—1588 йиллар, яъни Абдуллахон II нинг тахтга ўлтиришидан то Ҳиротнинг узок муддат давом эт- . ган қамалдан сўнг шайбонийлар қўшини тарафидан фатҳ эти- лишигача бўлган даврни ўз ичига олган. Шу давр ичида кеч- ган тарихий воқеалар батафсил ва атрафлича баён этилган.

Асарда тарихий воқеалар баёни билан бир қаторда Бухоро хонлигининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи, маданий ҳаёти, Шай- бонийлар давлати ва кўпшпининг тузрилиши, Бухоро хонлиги- нинг Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Шарқий Туркистон ва Русия давлатлари билан олиб борган сиёсий ва савдо алоқалари ҳа- қида ҳам қимматли маълумотлар келтирилган.

Хонлиқнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи борасида келти- рилган маълумотлар орасида «иктоъ», «суюрғол», «танҳо» ва «жогир» феодал институтлари, улус тартиби ва унинг ижти- мойий-сиёсий ҳаётдаги моҳияти ва ўрни, аҳолидан йиғиладиган турли-туман солиқ ва жарималар: хирож (мол), ихрожат, та- ғор, улуфа, қўналға, бегор, мадади лашкар, бож, тамға, таи- сукот, тухфа (совғот, тортиқ, ҳадя) ва ҳ. к. маълумотлар, шу- нингдек ҳарбий- феодал зодагонлар ҳаётида катта ўрин тутган ҳарбий ўлжа ҳақидаги маълумотлар алоҳида қимматга эгадир. Қўшни юртлар ва халқлар устига тез- тез уюштириб турила- диган урушлар ва бундай урушларнинг феодал

жамиятда тутган ўрни ҳақидаги маълумотлар ҳам муҳимдир. Асарда хонлар, йирик феодаллар тарафидан Жиззах, Насаф, Ҳисори Шодмон ва Жайхуннинг сўл қирғоғидаги вилоятлардаги кўрик ерларнинг маҳаллий аҳолини сафарбар қилиш йўли билан (мардикор ишлатиш йўли билан) ўзлаштирилиши, шаҳар, сув омборлари, сардобалар қурилиши ҳақида ҳам маълумотлар келтирилади. Шунингдек, ҳунармандчиликнинг умумий аҳволи ҳақида ҳам кўп муҳим маълумотлар учратамиз.

Асарда Шайбонийлар давлатининг тузилиши ҳақида ҳам муҳим маълумотлар учратиш мумкин. Масалан, марказий давлат аппарати — девонлари турли-туман мансабдорлар: оталиқ, нақиб, вазири аъзам, вазир, девонбеги, мушриф, хазиначи, шиғовул, эшик оғабози, парвоначи, садр, мирохур, чухра оғаси, тавочи, жарчи, мунший, туғбеги, қурчибози, баковул, фаррош қабилар ва уларнинг жамиятда тутган ўрни, ҳуқуқ ва вазифалари ҳақида диққатга молик маълумотлар учратамиз. Шайбонийлар қўшини эса Ҳофиз Таниш Бухорий келтирган маълумотларга қараганда, отлик ва пиёда аскарлар, шунингдек ўзига хос замбаракчилар (пафтандозлар, манжаниқчилар, тош отувчилар) дан ташкил топган. Унинг асосий қисмини лашкар, яъни ҳарбий юриш олдидан вилоятларда тўплападиган аскарлар ташкил этган. Аскарлар, асосан, ўқ-ёй, нанза, қилич, гурзи ва наравонлар билан қуролланган. XVI аср ўрталарига келиб шайбонийлар қўшинида асосан хорижий мамлакатлардан келтирилган пилта милтиқлар ва кичик замбараклар пайдо бўлди.

Асарда мамлакатда XVI асрда, айниқса унинг иккинчи ярмидан бошлаб илм-фан ва маданият ҳам бир қадар ривожланганлигини кўрсатувчи маълумотлар бор. Фан ва маданият айниқса хонлик пойтахти бўлмиш Бухорода раванқ топди. Биринчидан, Абдуллахон даврида шаҳар атрофидаги, унда тахминан бир фарсах (6—7 км) масофада бўлган Сумитон (Жуйбор) қишлоғини ҳам шаҳарга қўшиб, унинг жануби-ғарбий тарафида янгидан девор олинди. Ана ўша Сумитонда, Жуйбор хожа-ларининг бобокалони Абубакр Саъд мақбараси атрофида мачит, мадраса ва хондқоҳ

бино қилинди, бинолар геварагида эса яиройли чорбоғ бунёд этилди. Сумитондан то шаҳар маркази- ■тача кенг хиёбон чиқарилиб, унинг икки тарафига анвойи да-

рахтлар ўтказилди. «Шарафномаи шоҳий» муаллифининг гу- воҳлик беришича, Сумитонни шаҳарга қўшиб олиш ва уни обод қилиш ишлари, Бухоронинг ҳам обод бўлиши қарийб ўн йил ,_(1559—1568) давом қилган («Шарафномаи шоҳий», 1-жилд, 279—280-бетлар). Бундан ташқари, Абдуллахон II даврида фақат Бухоронинг ўзида бир эмас, балки тўртта млдраса (Абдуллахон, Гавкашон, Фатхулла кушбеги, Хожа Муҳаммад .Порсо мадрасаси), янги Чорсу (1570 йили), Кармина яқинида Зарафшон устига кўприк (1582) қурилди. Шаадр марказида қурилган Абдуллахон тими деб аталган усти ёпиқ бозор эса нафақат Мовароуннаҳрда, балки бутун жаҳонда машҳур бўлди. .Масжид, мадраса, карвонсарой, ҳаммом ва бошқа олий бино- лар Самарқанд, Тошкент ва Балх сингари катта шаҳарларда ҳам қурилди. Карвон йўллари устида эса кўприklar, сардоба- лар қурилди; Вахш, Зарафшон ва Жайхундан наҳрлар чиқа- рилиб, кўплаб қишлоқ ва шаҳарлар сероб қилинди. Асарда нафақат Бухоро, Самарқанд ва Балх шаҳарлари, балки Тош- кент, Термиз, Кўлоб, Ҳирот шаҳарлари ҳақида ҳам эътиборга сазовор фактли маълумотлар бор.

Бу ўринда ҳижрий 966-976 (1559—1571) йиллари Абдулла- хон II тарафидан Бухорога яқин Сумитон қишлоғида қурдир- тирилган мадраса, масжид, хонақоҳ ва бошқа имораглар ҳақи- да келтирилган маълумот диққатга сазовардир. Асарда бу ҳақ- да, масалан, мана буларни ўқиймиз: «Тангри таолоиилг қўллаб- қувватлаши билан хонлик курсиси ва жаҳондорлнк мансаби соҳибқирон ҳазратларига қарор топиб, кунлар саҳни ул ҳазрат- нинг адолат нурлари ва марҳамаг асарлари билан безалгач, ўзи- дан кейин нодир нишоналар, яхши ном ва эсдаликлар қолди- ришни истади... Халқ муқтадосининг (хожа Муҳаммад Ислон- нинг—Б. А.) улуғ боболари имом Абубакр Саъдаип⁴ нурлари файзли мозори ёнида хонақоҳ, масжид, мадраса

⁴ *Абубакр Саъд* — сомонийлар даврида ўтган нуфузли дин арбоби (970 йили вафот этган). ‘

на бошқа алий бинолар куриб, атрофини ажойиб ва зебо боғу бўстошхар билаи безашни кўнгли саҳифасига ёзган эди. Шунинг учун тарих 966 йилда тажрибали муҳандислар, синчков меъморлар вақт талеъи- ни аниқлаб, бино вақтини белгиладилар... Йиллар, ойлар ва кунлар ўтиб, андак замонда, тахминан ўн йил ичада, шундай бир (мухташам) бино... курилиб битдики, каримлар ҳиммати- нинг фазоси каби кенг саҳнини турли мевали дарахтлар билан безатдилар. Унинг ўртасига ғоят тоза ва тиниқликда офтоб чаш- маси каби яраклаган кавсар мисол ҳовуз ҳам курдилар. Ул кўн- гил очадиган бинолардан ҳар бири баланд пештоқларни ва кенг равоқларни ўз ичига олиб, кутли асар усталар, моҳир нақ-

қошлар уларнинг юзига олтин ва ҳал билан ажиб нақшлар солиб, бениҳоят латиф ва зебо қилиб турлича тақаллуфлар би- лан, кошинлар билан безадилар. Олий масжидда беш вақт на- моз ўқишлар эди. Ҳушовоз ҳофизлари Қуръон оятларини оҳанг билан ўқишларидан осмоя авжида фаришталар рақсга тушар- дилар. Мадрасасида машҳур олим ва фозиллардан бири муал- лимлик маснадида ўлтириб, диний ва дунёвий илмлардан даре берарди...

У ерда таълим олувчилар ҳам яхши маош билан таъмин этилиб, хотиржамлик билан илм мутолаа қилиш билан банд эдилар. Файзгоҳ хонақоҳнинг ходимлари ҳар куни мискин, етим ва есирга таом беришга аҳамият берардилар.

Нурлари файзли мазор ёнига комкор (Абдуллахон) учуи олий жаннатнинг рашки келадиган бир чорбоғ ҳам курдир- дилар. [Боғ ўртасига], Чин нақшхонаси тақлидида бир бино қ.ур- дирдиларки, олам пайдо бўлгандан бери унга ўхшашини ҳеч ким кўрмаган...

Шаҳар дарвозасидан то ўша боғгача бўлган тахминан биз фарсах масофада, йўлнинг икки тарафига иккита ариқ қазди- лар ва унинг четларига дарахт ўтқаздилар;

■ Хон ҳазратларининг аркони давлати ва аъёнлари, хусусан ўша пайтда олий муҳрдорлик мансабида бўлган амир Халифа мазкур иморатларни битиришда

тамом эҳтимом кўрсатди. Иқ- тидорли амир Ж-онкелдибий, эътиборли амирзода Валижон мирзо ҳамда амир Жултойбий боғу гулзорларни файз асар ма- зсрнинг атрофига тартиб, зийнат ва такаллуф билан эқдилар* Бинолар ва бок ҳазрат соҳибқироннинг қуввати ва олий ҳим- мати орқасида қисқа вақт ичида тамом битказилиб, басийрат аҳлининг кимё асар назарига мақбул бўлди...»

Хонлик шаҳарларида илм-фан, адабиёт ва китоб санъати ҳам ривож топди. Биз сўз юритаётган «Шарафномаи шоҳийэ 'ҳам ибн Араб Муҳаммад катағоннинг «Мусаххир ал-би* лод», Амин Аҳмад Розийнинг «Ҳафт иқлимэ каби қимматли тарихий асарлари, Мутрибийнинг «Тазкират уш-шуаро», «Нус- хайи зебойи Жаҳонгир» биографик асарлари каби Абдуллаҳон даврининг маҳсулидир. Асарда Бухорода яшаб ижод этгаа Мушфиқнӣ, Низом Муаммой, Муҳаммад Дарвиш Охунд, Қози Поянда Зоминий, мулла Амир Муҳаммад Амин Зоҳид, мавлоно Абдулҳаким каби кўплаб илоҳиёт олимлари, табиблар ва шоир- лар ҳақида ҳам маълумотлар бор. Шунингдек, ўзига хос хат- тотлик ва наққошлик мактаби шакллангани ҳақида ҳам му- ҳим далиллар бор. Ҳофизи Таниш Бухорий машҳур Султон Али Машҳадий, Маҳмуд ибн Исҳоқ аш-Шаҳобий, Дарвиш Муҳам- мад Бухорий, мавлоно Маҳмуд Музаҳҳиб, Жалолиддин Юсуф, Муҳаммад Мурод Самарқандий каби жуда кўп намояндалар- нинг номини ҳам тилга олинб ўтган.

Асарда Бухоро хоплигииинг Эрон, Ҳиндистон, Туркия, Қош- ғар, Русия ва бошқа мамлакатлар билан XVI асрда олиб бор- ган элчилик, савдо ва маданий алоқалари ҳақида ҳам илм-фан

учун ўта муҳим маълумотлар келтирилади. Бу маълумотлар орасида Бухоро хонлиги билан Ҳиндистон ўртасидаги 1572— 1573, 1577, 1578, 1586 йиллари элчилик алмашинуви, 1583 йили Бухоро элчисининг Москвадан қайтиб келиши, 1584 йили Шар- қий Туркистон, Мўғулистон, Хоразм ва Эрон элчиларининг Бу- хорога келиши, туркиялик мерган ўқчиларнинг шайбонийлар қўшинида хизмат қилиши, Бухорода фаолият кўрсатиб^ турган ҳинд савдогарлари уюшмаси ҳақидаги тафсилотлар зўр қим- матга эга.

Умуман, «Шарафномайи шоҳий» да келтирилган бу ва бошқа маълумотлар Бухоро хонлигининг ташқи сиёсатини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

«Шарафномайи шоҳий» муаллифи мусулмон руҳонийларининг, масалан, Мовароуннаҳр ва Хуросонда жуйборий хожа-ларнинг, Бадахшонда Шайх Ҳалиллуллоҳнинг мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни ва роли ҳақида ҳам муҳим маълумотлар келтирган. Маълумотлар Абдуллахон ва унинг давлати тепасида турганлар ана шу улкан давлатни бошқаришда хожа Муҳаммад Ислом ва хожа Саъд каби йирик руҳоний намоёндаларнинг кўмагига, қўллаб-қўлтиқлашига суянганликларини яққол кўрсатади.

Ҳофизи Таниш Бухорийнинг бу асарида Мовароуннаҳр ва унинг ҳудудларида, шунингдек Жанубий Туркистонда XVI асрда истиқомат қилган турк-мўғул қабиалари: жалоир, найман, қорлиқ, қипчоқ, қатағон, ўтарчи, беш юз, шақоқу, кулош оёни, кeroит, олчин, минг, баҳрин, уйғур, қанғли, қўнғирот, дўрмон, қўшчи, можор, уйшун, чашму абру, булачи, арғин, ёбу, кенагас, манғит, тубани, нукуз, қиёт, бошқирд қабила-лар ҳақида ҳам фавқулодда муҳим маълумотлар келтирилади. Бу маълумотлар нафақат ўша қавмлар тарихини, балки ўзбек халқининг этник тарихини ўрганишда ҳам муҳимдир. Бундан ташқари, хон ва султонларга ҳадя, тортиқ қилиш (ҳар бир нарсадан тўққиз нафардан) тартиби, одамлар орасида амалда бўлган одатлар ҳақида ҳам қизиқ фактлар бор.

«Шарафномайи шоҳий» тарихий асар бўлиш билан бирга, XV—XVI асрга хос бадиий асар ҳамдир.

«Шарафномайи шоҳий» нинг қўлёзма нусхалари кўп. Унинг яхши нусхалари Санкт-Петербург, Тошкент, Боку, Қозон ва Душанбе кутубхоналарида, шунингдек Англия, Ҳиндистон кутубхоналарида сақланади.

Афсуски, бу бебаҳо асар ҳанузгача (кейинги йилларда асарнинг рус тилидаги нашри устида Санкт-Петербурглик шарқшунос олима М.А.Салоҳиддинова катта иш олиб борапти. Унинг биринчи жилди 1983

йили Москвада чоп этилди) ўзбек ёки бошқа биронта Европа тилида тўлиқ нашр қилинмаган. И.И.Умняковнинг айтишича, «Абдулланом» XX аср бошларида Л.А.Зимин томонидан рус тилига таржима қилина бошланган ва қисман 1918 йили Тошкентда босилган. Лекин Л.А.Зиминнинг тез орада Ўзбекистондан кетиб қолиши билан иш тўхтаб қолган. И.И.Умняков Л.А.Зимин таржимаси «Абдулланом»нинг учта нусхасига ва ўша даврга оид бошқа қўлёзмаларга, хусусан, Махмуд ибн Валининг «Бахр ул-асрор фи-маноқиб ул-аҳёр» деган қимматли асарига қиёсий солиштириш асосида бажарилганлигини ҳам айтади. В.В.Бартольд 1924 йилда Бокуда бўлганида Л.А.Зимин таржимаси ва «Абдулланом» ҳақидаги бошқа материалларни тўплаб, нашр қилиш зурурлигини айтган эди. Афсуски, бу иш бажарилмай қолди. Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти 1950 йилдан бошлаб Осиё тарихига оид муҳим асарларини ўзбек ва рус тилларида нашр қилишга киришди. Шу ўтган давр ичида улардан баъзилари босилиб чиқди. Аммо нашр қилинган бу асарларнинг ҳаммаси, асосан, Аштарахонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган (1602-1753) ва қисман Темурийларга оиддир. Маълумки, Ўрта Осиёнинг Шайбонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган даври (1500-1602) даги ижтимоий ва сиёсий ҳаёти кам ёритилган. Бу, албатта, турли шаҳарлар ва мамлакатларнинг қўлёзма фондларида сақланаётган XVI асрга оид тарихий манбаларнинг нашр қилинмай келинаётганлиги сабаблидир. «Тарихи гузидаи нусратнома» (муаллифи номаълум), «Шайбонийнома» (Камолиддин Биноий) ва «Меҳмонномаи Бухоро» (Фазлуллоҳ ибн Рузбеҳон), шунингдек, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдулланом» асари шу даврга оид қимматли манбалардандир. Буларнинг айримлари ўзбек ва рус тилларида нашрга тайёрлаш ишлари эндигина бошланди.

1р ва унинг муаллиф ҳақида бир неча сўз айтиб ўтмоқчимиз.

«Абдулланом» асосан Абдуллахон II нинг туғилган йили (940/1533-34) дан то 997/1588-89 йилгача Ўрта Осиё, Қозоғистон ва қисман Афғонистон ва Хуросонда бўлган сиёсий воқеаларни ўз ичига олади. Асарнинг қарийб 46 варақдан иборат муқаддимаси илгари ёзилган бошқа асарлар асосида тузилган бўлиб, унда Абдуллахоннинг насаби, XV ва XVI асрнинг биринчи чорагида Мўғулистонда бўлган сиёсий аҳвол қисқача баён қилинади. Муаллиф ўзидан илгари ўтган машхур тарихчилар: Рашидиддин, Мирхонд, Шарафиддин Али Яздий ва Абулҳасан Нишопурий асарларига таянганини очик айтади. Ундан ташқари, Наршахийнинг машхур «Тарихи Бухоро», Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонкушойи», Мирза Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» ва Кошифийнинг «Рашахоту айн ул-ҳаёт» ва бошқа асарларидан ҳам фойдаланган.

Ҳофиз Таниш Бухорий дастлаб ўз асарини икки қисм (мақола)дан иборат қилиб тузмокчи бўлган. Биринчи мақолада Абдуллахоннинг тарихи, иккинчи мақолада эса хоннинг олижаноб фазилатлари, унинг даврида яшаган шайхлар, вазирлар, олим ва шоирларнинг тафсилотини баён қилмокчи бўлган. Лекин асарнинг иккинчи қисми ёзилмай қолган. Фикримизча, Абдуллахон вафотидан кейинроқ мамлакатда бошланган ур-йиқитлар асарни тамомлашга имкон бермаган.

Маълумки, отаси ўрнига тахтга чиққан Абдулмўмин султон (1598) мамлакатни қатағон қилди, отасига яқин ва содиқ кишиларни ўлдиртирди, кўпларни эса қувғин остига олди.

«Тарихи Муқимхоний» асарининг муаллифи Муҳаммад Юсуф мунший унинг тахтга чиқишини ҳеч ким истамаганлиги, лекин жоҳиллигидан кўрқибгина уни тахтга ўтқазганликларини айтади. Яна шу муаллифнинг ёзишича, Абдулмўмин мамлакатдаги барча машхур кишиларни ўлдиришга қасд қилган. Ҳатто, ўз қариндошларининг ҳам қонини тўкди. Бу жиҳатдан

Абдуллахоннинг эмишган иниси ва унинг энг яқин кишиларидан бўлган Қулбобо кўкалтошнинг сўнгги тақдири диққатга сазовордир. У ҳам Абдулмўмин ўтказган қатағоннинг қурбони бўлди, яъни 1598 йилда унинг буйруғи билан қатл қилинди. Қулбобо кўкалтош ўқимишли ва маданиятли киши бўлиб, шоирликда ҳам ном чиқарган, уламо, фозил кишилар ва рларга ҳомийлик қилган эди. У қатл этилгач, бу олим ва шоирлар, шулар қаторида унинг энг яқин кишиларидан бўлган Ҳофиз Таниш Бухорий ҳам кўрқиб, бошқа томонларга қочиб кетишга мажбур бўлганлар.

Асарнинг қиммати шундаки, муаллиф кўп воқеаларни унинг гувоҳи бўлган кишилар оғзидан ёзиб олган, кўпларига эса ўзи шоҳиддир. У 955/1551 йили Наврўз Аҳмад (Бароқхон) билан Абдуллахон ўртасида Косон ёнида бўлган жангни тасвирлар экан, буни «ўша воқеа устида бўлган ва (бу жангни) ўз кўзи билан курган бир гуруҳ кишидан эшитдим»..., деб ёзади. Абдуллахоннинг Султон Саъидхон ва Наврўз Аҳмад (Бароқхон)нинг ўғли Дўстим султон билан 1554 йилда Фараб яқинида бўлган жангни тафсилоти ҳам бошқа кишиларнинг берган маълумотлари асосида баён қилинган: «Шу сатрларнинг муаллифи ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) эски паҳлавонларидан бўлган мулло Келдишдан шуни (ҳам) эшитган эдики...». Бундай фактларни истаганча келтириш мумкин.

«Шарафномаи шоҳий»нинг ёзила бошланган ва тамомланган йили ҳақида ҳам турлича фикрлар мавжуд. Л.А.Зимин асарнинг тамом ёзиб бўлинган йили деб ҳижрий 996/1587-88 йилни олади. Муқаддимада келтирилган қуйидаги манзум тарих асарнинг ёзилган йилини очиқ кўрсатади:

Ин «Шарафнома» кеш аз гояти таширфи ҳабул, Шараф аз номи шаҳаншоҳ, фалак ҷадар фузуд. Чэ ажаб, к-аз пеш пайвастан тариху номаи Хомаи таҳрир «Шарафномаи шоҳий» фармуд,

Таржимаси:

Бу шундай «Шарафнома»ки, (ҳаммага) юят маҳбул бўлганидан, Фалак қадар (улуе) шаҳанишоҳ (Абдуллахон) номидек шараф орттирди. Не таажжубки, унинг тамом бўлиши тарихи ва номини Таърир ҳалами «Шарафномайи шоҳий» деб атади.

Бу ерда «Шарафномайи шоҳий» сўзларидаги ҳарфлар ҳижрий 992/1584 йилни келтириб чиқаради. Лекин асар 996/1587-88 ва ундан кейинги йиллардаги воқеаларни ҳам ўз ичига олган. Шунинг учун ҳам «Абдуллонома» 1005/1596 ёки ундан кейинги йилларда тамомланган деб айтиш мумкин.

Асарнинг муаллифи ҳақида кам маълумотга)из. Бу ерда унинг ўз замонасининг ет} шоирларидан бўлганлигини ҳам эслатиб ўтиш лозим. Ҳофиз Таниш Бухорий «Наҳлий» ва «Киромий» таҳаллуслари билан ҳам машҳурдир. У асли бухоролик бўлиб, илмнинг кўп соҳаларини эгаллаган ва замонасининг етук олимларидан бўлган. Ўзининг сўзларига қараганда, мазкур асарни ёза бошлаган вақтда у 36 ёшда, баъзи маълумотларга Қараганда эса 33 ёшда бўлган, Маълумки, Бухоро Абдуллахон томонидан 1557 йили олинди. Лекин Мовароуннаҳр фақат XVI асрнинг 80-йил бошларидагина батамом Абдуллахон қўлига ўтди. Агар унинг Абдуллахон хизматига кирган йилини 993/1585 йил деб ҳисобласак, у 1549 йили туғилган бўлади. Унинг отаси мавлоно Мир Муҳаммад Убайдуллахон замонида (1533-1539) Бухорода истиқомат қилган ва хонга яқин кишилардан бўлган. XVI асрда Ўрта Осиёнинг сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаган шайхлардан Хожа Жалолуддин Косоний (Махдуми Аъзам)нинг мақоматида кўрсатилишича, у XVI асрнинг 50йилларида Қошғарга кетиб қолган ва орадан икки ўтгач, ўша ерда вафот этган. Ҳофиз Танишнинг қачон вафот қилганлиги ҳам маълум эмас. Лекин унинг Абдуллахон вафоти (1006/1598)дан сўнг Аштархонийлар сулоласидан бўлган Имомқулихон (1611-1642)

саройида яшаганлиги ва унга атаб 7200 мисрадан ортик шеър ёзганлиги ҳам маълум. Марҳум Ибодулло Одилов (1872-1944) Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Имомқулинома» деган шеърӣ асар ёзганлигини айтади. Аммо бу асар «Суҳайлий» гаҳаллуси билан машҳур бўлган шоир томонидан ёзилгани маълум.

Ҳофиз Таниш тўғрисидаги сўнгги маълумот унинг Назар девонбеги томонидан Бухорода қурилган бир масжид ҳақида ёзган мана бу тарихда учрайди:

Баногоҳ баржасту бо сад забон

«Мсҷаллайи машойих» раҷам зад ҷалам.

Таржимаси:

Ногоҳ ҷаддини ростладию, бурро тил билан

«Машойихлар макони» деб езди ҷалам.

Шеърдаги «маҳаллайи машойих» сўзидаги Ҳарфларни абҷад йўли билан ҳисобласак, тарихи 1029/1619-20 йил келиб чиқади. Наҳлий ҳаётининг сўнгги йилларида Имомқулихон қурган бинолардан бирига атаб ёзган қасидаларидан бирида ҳам қўйидаги манзум тарихин экан:

Чист тарихи. ин хужастафишон?

Гуфт: «Ойинайи беҳишти барин».

Таржимаси:

(Сўради) ул ҷутли биноннинг тарихи недур? Дедики, олий (маҷом) жаннатнинг ойнасидир.

Ундаги «ойинайи беҳишти барин» сўзларидаги тарих 1045/1635-36 йилни келтириб чиқаради. Демак, у XVII асрнинг 30-40 йиллари орасида вафот қилган, деган хулосага келиши мумкин.

Унинг шеърлари нафис ва сермазмун ғазаллар, қасидалардан иборат бўлиб, катта бир девонни ташкил қилади (ЎзФАШИ қўлёзмаси, №134). Ҳофиз Таниш Бухорий шеърлари талайгина мажмуалар, баёзларда ҳам учрайди.

«Тарихи Муқимхоний»нинг муаллифи Наҳлийнинг Имомкулихонга жуда яқин кишилардан бири бўлганлиги ва унинг шаънига айтган мана бу бир мисра шеъри учун хон унга ўзининг оғирлигида олтин тортиқ қилганлигини ҳикоя қилади.

У гуфт: Тури Синоро яди байзо дамгар, Хамчу хушид ба хоки сияҳ афшонд зар.

Таржимаси:

Цеди: Сино тогида ярацлаган цўл

*Қуёш каби цора тупроца олтинлар сочди*³⁴.

Бу, албатта, муболаға бўлса керак, чунки хоннинг одам оғирлигида олтин тортиқ қилишига ишониш қийин. Ҳар ҳолда, у хондан кат- та инъом олган бўлиши керак.

«Шарафномайи шоҳий»нинг қўлёзма нусхалари мамлакатимиз ва чет элдаги шарқ қўлёзмалари сақланаётган бир талай кутубхоналарда мавжуд.

Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида унинг икки нусхаси мавжуд. Булардан бири (№ 2207, 356 varaқ, хати настаълик) XVI асрда кўчирилган. Иккинчиси (№3781/II, 167 varaқ, хати настаълик) эса қисқартириб таҳрир қилинган нусха бўлиб, XIX асрда кўчирилган ва «Абдулланомма», баъзан эса «Зафарномайи Абдуллахон» деб аталган. Санкт-Петербургда бу асарнинг учта нусхаси мавжуд бўлиб, бири Россия Фанлар академияси Осиё халқлари институтининг Санкт-Петербург бўлимида (Д -88, 495 varaқ, хати настаълик) сақланмоқда. Бу нусха қўлёзмалар муфассалидир. Лекин унинг ким томонидан кўчирилганлиги ва кўчирилган вақти кўрсатилмаган. Шу институтнинг илмий ходими М.А.Салоҳиддинованинг фикрича, у 1065/1654-55 йилга қадар кўчирилган. Лекин, мана шу қўлёзмадаги айрим белгиларга қараб, у бундан анча илгари, тахминан 20-25 йил бурун кўчирилганлигини аниқлаш мумкин.

Муқованинг ички томонидан бундай деб ёзилган: «Ҳаза китоби ҳадъя Муҳаммадёр оталиқ» (Бу китоб Муҳаммадёр оталиққа ҳадя қилинган эди). Мазкур жумланинг остида эса 1045/1635 йил ёзилган. Демак, бу нусха энг аввал кўчирилган нусхалардан ҳисобланади. М.Е.Салтиков-Шчедрин номли халқ кутубхонаси (Санкт-Петербург)да асарнинг қисқартириб таҳрир этилган яна бир нусхаси (ПНС-205, 350 варак) бор. Лекин бу қисқартириш жуда кўп ҳадис ва оятлар, шунингдек, айрим шеърлар ҳисобига бўлган. Ундан ташқари, Жўйборий хожалардан Хожа Муҳаммад Ислон ҳақидаги айрим қисмлар ҳам тушириб қолдирилган. Бу нусха 1241 йилнинг рамазон ойи (1826, апрель)да Душанба қўрғонида кўчирилган. Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти кутубхонасида сақланаётган яна бир нусха (В-685, 101 варак) «Мақолайи дуввум аз «Шарафномаи шоҳий» деб аталган ва муаллифнинг ўз қўли билан ёзилган бўлиши эҳтимол. Бу китобнинг тугатибоқ иккинчи қисмни ёзишга киришганлигини айтади. Лекин бу асар муқаддиманинг кенгайтирилган варианты бўлиб, унда, асосан, илгари ўтган халқлар тўғрисидаги тарихий асарларни тузишлари баён қилинади.

«Шарафномаи шоҳий»нинг Боку ва Душанбада сақланаётган нусхалари ҳам мукамалдир. Лекин Боку нусхасининг афзал томони шундаки, унинг бош қисмига номаълум муаллиф томонидан ёзилган мустақил бир тарихий асар қўшиб қўйилган. 104 варакдан иборат бўлган бу асар Шайбонийлар тарихи, Абдулхайрхоннинг ўғли Шайх Ҳайдархон даври (XV асрнинг 70-йиллари)дан то Муҳаммад Шайбонийхоннинг Самарқандни босиб олиши (1501) гача бўлган даврни ўз ичига олади. Унда Абулхайрхон вафотидан кейин кўчманчи ўзбеклар давлатида кучайиб кетган ўзаро феодал кураш, Шайбонийхон ва унинг атрофида кучайиб кетган ўзаро феодал

кураш, Шайбонийхон ва унинг атрофига тўпланган бошқа ўзбек султонларининг Дашти Қипчоқ, Туркистонда Абулхайрхон давлатининг душманлари билан олиб борган жанглари, ўша йиллари кўчманчи ўзбеклар билан Темурийлар (Султон Аҳмад, Султон Маҳмуд) ўртасидаги ўзаро сиёсий муносабатлар ва ниҳоят, Ўрта Осиёнинг кўчманчи ўзбеклар ҳужуми арафасидаги сиёсий аҳволи батафсил баён қилинган. Лекин чуқурроқ текшириш натижасида бу қўлёзма асар Камолиддин Биноийнинг «Шайбонийнома» асарининг тўлиқ нусхаси эканлиги аниқланди. Бу нусха Муҳаммад Ғани томонидан 1296/1878-79 йилда кўчирилган.

Тожикистон Фанлар академияси Шарқ қўлёзмалари бўлимида ҳам бу асарнинг бир неча нусхаси сақланмоқда. Булардан фақат биттасигина тўла бўлиб, қолганлари асарнинг қисқа вариантларидир. Бу нусхани ҳам XIX асрнинг охирида номи юқорида тилга олинган Муҳаммад Ғани Бухорода кўчирган.

«Абдулланомани»нинг нусхалари Британия музейи (Англия)да ва Эронда ҳам борлиги маълум. Британия музейидаги нусха ҳам Боку, Душанба ва Санкт-Петербургдаги нусхалардек мукаммал бўлиб, 1236 йилнинг 19 жумодил аввал оyi (1824 йил 22 январ)да қатағон қабиласидан бўлган мирза Қўшмуҳаммад ибн Тошмуҳаммадбий томонидан кўчирилган. Асарнинг Эрондаги иккита нусхаси (XVIII асрда кўчирилган) тўлиқ эмасдир.

«Шарафномаи шоҳий» қофиялашган наср (саж) билан ёзилган бўлиб, тили услуби ниҳоятда оғир. Асар ўхшатиш, истиораларга жу- да бойдир.

Масалан: «...ҳар бири қоронғу кечада жон олувчи ўқ билан чумоли(нинг) кўзини ва илон(нинг) кўксини уриб тешадиган, яшин нишонли найзаси(нинг) шуъласи билан душманларнинг оташдонига олов ёқадиган бир туд (лашкар) билан жанг бошладилар. (Мисра): Ноғоранинг (кучли) овозидан осмон ҳушсиз бў- либ қолди. Ва

фалак чархи юлдузни пахта қилиб қулоғига тикди». «Шу сабабдан, аркони давлат ва (аъло) ҳазратнинг (бошқа) аъёнлари нард ўйинини тўхтатдилар ва уруш палосини йиғиштириб, қўлини жангу жадалдан тортдилар»⁵⁴. «Душманнинг барча сипоҳийлари бирдан учкур ўк қушларини камон инидан учириб юбордилар... шундай ўк уздиларки, қўрқувдан қуёшнинг юзи сарғайиб, (ўзининг) сувдаги аксига ўхшаб қолди». «Иккинчи куни юлдуз қўшинли подшоҳ (яъни қуёш) кўм-кўк осмон майдонида чопоғон аблақни жавлон урдириб, занги сипоҳини (кеча қоронғулигини) беркитиб, зарнишон найзасини қўлга олганда (тонг отганда) Бобо султон жанг ноғорасини уриб, фитна ва низо учун кўтарилди». «...найзаларнинг тирноқлари (душманнинг) томир торларидан ҳазин нолалар чиқарди».

Бирор кишини «ўлди», «вафот этди» демоқчи бўлса, бу фикрни мана бундай сўзлар билан ифода қилади: «...унинг буюклик ва улуғлик офтоби... (ўзининг) махфий пардасидан чикди; (афсуски) кўп ўтмай унинг умид ва орзулари фалокат офтобининг шаҳодат мағрибига ботди».

«Нажми (соний)нинг толеъ юлдузи куйди ва (у) ўша жангда бошини ерта қўйди». «(Унинг) кимёсифат зотлари ўзининг дилкаш Кармина шаҳрида тан қафасидан парвоз қилди».

Ундан ташқари, бу асарда турли оят, ҳадис ҳамда араб иборалари ҳам кўп учрайди. Муаллиф воқеаларни наср ва назм билан берган. Бу шеърлар, рубойлар, махсус иккилик ва тўртлик байтлар, маснавий, қитъалар ва марсиялардан иборат. Бу шеърларнинг кўпчилиги Ҳофиз Таниш Бухорийники бўлиб, зўр маҳорат билан ёзилган, бадиий жиҳатдан юксакдир. Фақат бир жойда у ўз замондоши шоир Мушфикийнинг Абдуллахон Бухорони олган йили (1557) унинг шаънига айтган бир шеърини мисол қилиб келтиради ва уни «ўз тенгдошларидан мумтоз ва мустасно» шоир,

деб атайди.

Биз бу ерда асарнинг мазмунига батафсил тўхтаб ўтирмаймиз, воқеаларнинг айрим ва энг муҳимларинигина баён этамиз.

XVI асрнинг биринчи ярмидан бошлаб Мовароуннаҳрда феодал тарқоқлик ва ички зиддият ниҳоят авж олди. Бу ҳол Убайдуллахон вафот этгандан (945/1538 39) сўнг яна ҳам кучайиб кетди. Кўчкинчихоннинг ўғли Абдуллахон I нинг ҳукмронлиги олти ойдан (1539-40) ошмади. Унинг вафотидан сўнг мамлакатда қўшҳокимлик ҳукм сурди: Бухорода Убайдуллахоннинг ўғли Абдулазизхон (1540-1550), Самарқандда эса Кўчкинчихоннинг учинчи ўғли Абдуллатиф ҳокимиятни қўлга олди. Шу йиллари Шайбоний -султонлар ва феодалларнинг тожу тахт учун талашишлари шу қадар кучайдики, на Абдулазиз ва на Абдуллатиф кун сайин олишга ва феодалларнинг бошбошдоқлик ҳаракатига барҳам беришга қодир бўлолмай қолдилар. Бу вақтда Тошкент ва Туркистонда Наврўз Аҳмад (Бароқхон), Кармина ва Миёнколда Абдуллахоннинг отаси Искандархон, Балхда⁶⁸ унинг амакиси Пирмуҳаммадхон, Насаф вилоятида Абдуллахоннинг амакиваччаси Қилич Қора султон, Ҳисор ва Бадахшонда Шайбонийхоннинг набираси Бурҳон султон ҳоким эдилар .

Абдулазизхон 957/1550 йили вафот этди. Лекин унинг ўринга хон қилиб кўтарилган Муҳаммадёр султон ҳокимиятни қўлда тутиб қололмади. Ўша йилиёқ Бухоро тахтини Пирмуҳаммадхон эгаллади. Лекин унинг ҳукмронлиги ҳам узоққа бормади. Орадан бир йил чамаси ўтгач, 958 /1551 йили Тошкент ҳокими Бароқхон ва Самарқанд ҳокими Абдуллатифхон иттифоқлашиб, Бухоро тахтини эгаллаш учун қўшин тортдилар. Шу кун лари Миёнкол вилоятида турган Рустамхон ўз ўғли Ўзбекхон билан Бухорога, Искандар султон бўлса Карминани ташлаб кетди ва Амударёдан ўтиб Андхуд ва Шибирғонга қараб қочди.

Пирмухаммадхон бўлса Бухорони Муҳаммадёр султонга топшириб, Балхга қайтди.

Бароқхон ва Абдуллатиф бошқа бир неча султон, хусусан, Султон Саъид, Муҳаммадёр султон ва Бурҳон султон билан иттифоқлашиб, Насаф, Кармина ва Миёнколни қўлга киритиш учун кураш бошладилар. Мана шундай оғир кунларда ёш Абдуллахон (у ўша вақтда 18 ёшда эди) Миёнкол қалъасини мустаҳкамлаб, иттифоқчиларга қарши курашди. Лекин 12 кун давом этган қамал сулҳ билан тугади.

Ҳижрий 958 959 йиллар давомида Абдуллахон Миёнколни қайтариб олиш учун ҳаракат килди, лекин бу кураш бирор натижа бермагач, яна Балхга кетишга мажбур бўлди. Абдулла- хон 1551 1556 йилларда бир неча бор Амударёдан ўтди ва Мовароуннаҳрни қўлга киритишга уринди. Лекин Бароқхон уни ҳар гал мағлубиятга учратди. Абдуллахон фақат Бароқ- хон вафотидан (1556) сўнггина, оғир, қонли курашлардан кейин, ўз душманлари устидан ғалаба қилди ва Мовароуннаҳрни қисман бирлаштиришга муваффақ бўлди. Бу курашда ши- рин, қушчи, ўторчи, кенагас, беш юз (бу қабилани ҳозирча бошқа манбаларда учратмадик) жалоир, можор, ҳамда қипчоқ, минг, бахрин ва бошқа кўчманчи ўзбек қабилалари, руҳонийлар, қўллаб-қувватладилар". Абдуллахоннинг бу ғалабасига Мовароуннаҳрдаги бошқа Шайбоний султонлар билан Наврўз Аҳмадхон ва унинг авлодлари ўртасида .қучайиб кетган зиддиятлар ҳам ёрдам берди. Абдуллахон Бароқхоннинг ўғли Бобо султон билан Абдуллатифхоннинг ўғиллари Гадоё султон ва Жувонмардалихон ўртасида Самарканд учун бошланиб кетган ўзаро уруш-жанжаллардан ҳам усталик билан фойдаланди. У Гадоё султон ва Жувонмардалихон билан иттифоқлашиб, Бобо султон ва унга кўмакка келган Тошкент ҳокими Дарвишхонни Илонўтти мавзеида тор-мор келтирди. Бу ғалаба Абдуллахонга Насаф,

Чаҳоржуй ва Мовароуннаҳрнинг бошқа вилоятларини ҳам босиб олишга йўл очиб берди. 1557 йили Абдуллахон Бурҳон султон устидан ҳам ғалаба қилди, ва Бухорони қўлга киритди. 1567 йили Кеш вилояти, 1569 йили Самарканд, 1572 йили Балх ва Ҳисор, 1582 йили Тошкент, Сайрам, Туркистон, Фарғона, 1583 йили Хуросон, 1595 йили [Хоразм ҳам Абдуллахон кулига ўтди. Баъзи бир фикрларга Караганда, ҳарбий юришларида Абдуллахон амакиси Пирмуҳаммадхоннинг ёрдамига ҳам таянган. Лекин манбалардаги [маълумотлар бу фикрни тўлиқ тасдиқламайди.

Пирмуҳаммадхон ёш Абдуллахоннинг тобора кучайиб боришдан чўчиди ва унга қарши зимдан курашди. Бунини қўйидаги икки мисолда кўриш мумкин. Пирмуҳаммадхон 1552 йили Абдуллахонни турли баҳоналар билан Балхда тутиб қолди, Насафни эса Ўзбек султонга инъом қилди. Лекин Абдуллахон яширинча Балхдан чиқди ва ўша йили Насафни олди. Тўғри, Наврўз Аҳмадхон Муҳаммадёр султон ва Бурҳон султон билан бирлашиб уни Насафда қамал қилганда, Пирмуҳаммадхон Абдуллахонга ёрдамга келди, аммо қамал бартараф қилинганда, Абдуллахоннинг бўлажак юришларида қатнашмай яна Балхга қайтиб кетди. Барокхон эса бундан фойдаланиб Абдуллахонга қарши яна юборди ва уни Миёнқолдан яна суриб чиқарди. Абдуллахон бу ҳол ҳам Балх томонга чекинишга мажбур бўлди. Бу ҳол Пирмуҳаммадхон билан Абдуллахон ўртасидаги зиддият келиб чиқишига сабаб бўлди. Бу низо Бухоро олингандан кейин (1557) кимни хон қилиб кўтариш масаласида яна чуқурлашди.

Маълумки, Шайбонийлар ўртасидаги қондага биноан шу хонадондан бўлган султонлар ичидаги улуғи хон кўтариларди. Шу вақтда улар ва энг каттаси Пирмуҳаммадхон эди. Лекин Абдуллахон Балх ҳокимлиги масаласидаги тортишувини баҳона қилиб, унинг номзодига қарши чиқди ва ўзини отасини тахтга

ўтказди. Бунинг тафсилоти шундайки, Абдуллахон Пирмуҳаммадхоннинг таклифига биноан, унга Мовароуннаҳрни топишишга, ўзи эса Балхга ҳоким бўлишга рози бўлган ва бу ҳақда ҳар икки ўртада аҳднома ҳам имзоланган эди. Лекин Пирмуҳаммадхон ўз аҳдида турмади. Шундан кейин Абдуллахон ўз отасини Миёнколдан Бухорога олиб келди ва уни Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдори деб эълон қилди. «Шарафномаи шоҳий» муаллифининг қуйидаги сўзлари диққатга сазовордир: «...Ўша вақтда хонлик ишлари ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) амакиси Пирмуҳаммадхоннинг зиммасида бўлганлиги туфайли, хутба унинг номи билан ҳам безатилди... (лекин Абдуллахон) бу воқеани (унга) билдиришни кейинга сурди ва замон тақозосича, бу маънини (ҳам) қабул қилмади».

Биз тўхтамоқчи бўлган муҳим масалалардан бири ўша йиллари ўзбек хонлари Туркия ўртасидаги муносабатдир. «Шарафномаи шоҳий»да бу муносабатларга оид айрим қимматли маълумотларни учратамиз. Бунда турк султони Сулаймон I (1520-1566) билан ўзбек хони Наврўз Аҳмад (Бароқхон) ўртасида Эрон шоҳи Таҳмосп I (1524-1576)га қарши иттифоқ тузилганлиги ва улар Сафавийлар Эронига қарши биргаликда кураш олиб боришга аҳд қилганликлари айтилган. Шунингдек, бундай иттифоқ Шайбонийхон билан турк султони Боязид II (899-918/1481-1512) ўртасида ҳам бўлган. Лекин Боязид II билан Шайбонийхон, Сулаймон I билан Бароқхон ўртасида бу ҳақда расмий шартнома имзоланганлиги маълум эмас. Лекин Тошкентда ва Мовароуннаҳрнинг баъзи вилоятларида айрим турк ҳарбий қисмларининг жойлаштирилганлиги маълум шартномасиз бўлмаган, албатта. Туркия султонларининг бошқа ҳукуматлар билан олиб борган ёзишмалари тўпламида юқоридаги фикримизни тасдиқловчи қимматли маълумотлар бор. 920/1514-15 йили Убайдуллахоннинг элчиси амир Саъид Муҳаммад Туркияда

бўлган ва Султон Салим (1512 1520) билан музокаралар олиб борган; Султон Салймнинг элчиси Муҳаммадбек эса ўша йили Мовароуннаҳрга келган. Султон Салим ўз мактубида Убайдуллахонни «қизилбошларга» қарши курашишга чақиради. Ўртасидаги можаролар диний никобга ўралган бўлиб, аслида эса Ғарбий Эрон, Кавказ ва Хуросон учун олиб борилган сиёсий кураш натижаси эди. Лекин бу муносабатлар Эрон, Кав- каз масаласи билангина чекланиб қолмаган. Туркия 1551 1557 йилларда Шайбонийларнинг ички курашларига ҳам актив аралашди. Турк аскарлари бу курашда Наврўз Аҳмадхон тарафида бўлдилар. Бу ҳақда турк манбаларининг бирида ишончли маълумотлар келтирилган: XVI асрнинг биринчи чорагида Тошкентда Наврўз Аҳмад (Бароқхон) ҳузурида 300 турк аскари хизмат қилганлиги, турклар ўзбек султонларини милтиқ ва ўқ-дори билан ҳам таъминлаб турганлиги айтилган. Ана шу турк аскарлари Бароқхон ва унинг ўғиллари, хусусан, Бобо султон тарафида туриб Насаф ёнида Абдуллахонга қарши жангларда қатнашдилар. «Шарафномаи шоҳий»да қуйидагиларни ўқиймиз: «...Бобо султон жанг ноғорасини уриб, фитна ва низо учун кўтарилди; адоват отини жойидан силжитиб, уруш сафини бегади. Румий, найзабоз, милтиқ отувчилардан бир қанча гуруҳга (лашкарнинг) ўнг қанотидан жой берди». Бундан ташқари, турк аскарларининг кўп сонли эканлиги, ҳатто, баъзи бир ўринда уларнинг аниқ сони кўрсатилади. Масалан, Ҳофиз Таниш Бухорий қуйидагича ҳикоя қилади: «(Бурҳон султон) кўп халқ, сон-саноксиз гуруҳ (ва) икки мингга яқин румлик турк аскари билан қалъа томонидан Хожа Нақшбандий номи билан машҳур бўлган Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорийнинг файзасар мазори дарвозасидан (ташқарига) чиқди. Уларнинг (турк аскарларининг) ҳунари милтиқ отувчилик бўлиб, ҳар бири бу ишда шу қадар моҳир эдики, (ҳатто) қоронғу кечада (ҳам) ҳабашнинг

юзидаги (қора) холни милтиқ ўқи билан (бемалол) ура олар эди».

Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, Туркия ҳукумати Сафавийлар билан бўлган урушларда ўзбек хонларининг кучидан фойдаланиш учунгина эмас, балки Мовароуннаҳрда Туркиянинг сиёсий таъсирини кучайтириш мақсадида ҳам бу ички курашларда фаол қатнашдилар.

«Шарафномаи шоҳий»да бу курашда Мўғулистон хонлари ҳам иштирок этганликлари кўрсатиб ўтилган. Улар Наврўз Аҳмад (Бароқ- хон), унинг ўғиллари ва Абдуллахонга қарши бўлган бошқа ўзбек султонларини (Султон Саъ-1532-33-1570-71 , 964/1556-57 йили Султон Саъидни қуроллантириб, катта қўшин билан Абдуллахонга қарши отланганди ва ўша йилнинг кузида Самарканд эгаллади. Рашидхон бу билан Мовароуннаҳрда ўзининг сиёсий мавқеини мустаҳкамламоқчи бўлган, албатта.

Ҳофиз Таниш ўз асарида XVI асрнинг иккинчи ярмида Бобурийлар империяси (Ҳиндистон) билан Ўрта Осиё ўртасидаги сиёсий муносабатлар, шунингдек, Ўрта Осиё билан Россия ўртасидаги савдо муносабатларига оид айрим қимматли маълумотларни ҳам келтирган.

Ўша вақтларда Мовароуннаҳр (Абдуллахон) билан Бобурийларнинг подшоҳи Акбар (1556-1605) ўртасидаги сиёсий муносабатлар заминида, асосан, Бадахшон, Шимолий Афғонистон ва Хуросон учун кураш ётади. Абдуллахон ўша йиллари Балх ва Бадахшонни ўз қўлига киритиб, Кобилга ҳам таҳдид кила бошлади. Акбар эса 1583 йилда Синдни ва 1586 йилда Кашмирни босиб олиб ўзбеклар давлатининг жанубий чегараларига яқинлашди. Кейинчалик, Абдуллахон Акбаршоҳ билан битим тузиб ичкй феодал уруш-жанжаллар ва Туркия билан тўхтовсиз олиб борилган уруш туфайли кучсизланиб қолган Эронни ўзаро тақсимлаб олишга интилди. Акбар эса Балх ва

Бадахшонни, кул келса, Хуросон ва Мовароуннахрни ҳам ўзига қаратиш ниятида эди. Биз бу масалаларга қисқача тўхтаб ўтамиз.

Абдуллахон 966/1558 59 йили Бадахшон». ҳокими Темурий шоҳ Сулаймон ва унинг ўғлиш Иброҳим мирзони Балх ёнида тор-мор қилдиД 980/1572 73 йилда эса шоҳ Сулаймон БалхЯ ҳукмдори Динмуҳаммад билан иттифоқ тузиб, я Абдуллахонга қарши уруш очди. Лекин бу гал ҳам Абдуллахон ғалаба қозонди. Шоҳ Сулаймон Я яна Бадахшонга қочиб кетди ва Акбаршоҳдан 1 ёрдам сўради. Акбар унга ҳарбий ёрдам ваъда я қилди . Абдуллахон эса бу иттифоққа йўл я қўймаслик мақсадида қатор тadbирлар кўра бош| лади. Биринчидан, у ўша йили (ҳижрий 980) 1 Ҳиндистонга амир Олтмиш бошчилигида элчилар юбордилар. Лекин Акбар ўзбек хоқони билан дўстона муносабатлар ўрнатишга тайёр эканлиги тўғрисида қуруқ ваъда бериб, элчиларни қайтариб юборди. 985/1577 78 йили Абдуллахон Акбаршоҳ ҳузурига иккинчи марта амир Абдурахимни элчи қилиб юборди. Бу гал тан олишни таклиф қилди. Лекин Акбар бунга рози бўлмади, чунки у бу вақтда Ҳиндистоннинг шимолий қисмидаги мустақил князликлар: Синд ва Кашмирни босиб олиш учун ҳозирлик кўраётган эди. Келаси йили, яъни 986/1578-79 йили Самарқандга яқин бўлган Ипор қўриғидаги турган Акбаршоҳнинг элчиси мирзо Фўлод келди. Элчи Акбарнинг Эронни тақсимлаб олишга рози эмаслигини Абдуллахонга эҳтиёткорлик билан маълум қилди ва уни Бадахшонни босиб олишдан қайтаришга уриниб кўрди. Лекин, барибир, 992/1584 йили Абдуллахон Бадахшонда кучайиб кетган феодал ва тожу тахт учун қурашдан фойдаланиб, уни босиб олди.

Акбаршоҳнинг бош муншийси Абулфазл Алломий «Макотиботи Алломий» («Иншойи Абулфазл») китобида 1586 1596 йилларда Мовароуннахр ва Ҳиндистон ўртасидаги сиёсий муносабатлар хусусида муҳим фактлар бор. Шунингдек, бу асарда Акбарнинг Абдуллахонга

ёзган уч хати келтирилган. Бу мактубларда ўша йилларда ҳар икки мамлакат ўртасидаги сиёсий муносабатлар ўз аксини топган. Мактубларда Абдуллахоннинг Ҳиндистонга мавлоно Ҳусайн, Мир Қурайш, Аҳмадали оталиқ бошчилигида юборган элчилари, Акбарнинг эса Хожа Ашраф, Ҳаким Хумом, Мир Садржаҳон бошчилигида Бухорога юборган элчилари ҳақида ва Бадахшон, Қандаҳор, Хуросон ва Эрон масаласида сўз боради. Акбаршоҳ Бадахшоннинг Абдуллахон томонидан забт қилингани туфайли дастлаб ундан норози бўлса, ҳам, кейинчалик бунга иқдор бўлган ва ёрдам сўраб Ҳиндистонга келган шоҳ Сулаймон ва Хусрав султонни ошкора қўллаб-қўлтиқлай олмаган. Ундан ташқари, Акбаршоҳ Қандаҳор, Хуросон, Эрон ва Ироқ масаласида ҳар икки ҳукумат тутаётган сиёсий йўлни муҳокама қилмоқ учун Абдуллахонни Хуросоннинг бирор жойда шахсан учрашишга чақиради. Хуллас, бунда ҳар икки томон Урта Шарқда ўзининг сиёсий мавқеини мустаҳкамлашга интилган.

XVI асрнинг иккинчи ярмида Урта Осиё билан Россия ўртасидаги савдо муносабатлари ҳақида «Шарафномаи шоҳий»да фақат Абдуллахон томонидан Москвага юборилган элчиларнинг 991/1583 йили кайтиб келганликлари ва уларнинг Москвадан туяларга жуда кўп ўқдори, ов қушлари ва бошқа матолар ортиб келтирганликлари ҳикоя қилинади. Машҳур рус тарихчиси СВ. уковский Бухоро элчиларини 1589-1595 йилларда ҳам Москвага борганликларини қайд қилган. Академик В.В. Бартольд бу элчиларнинг асосан ов ашёлари милтиқ, қўрғоншн, ўқ-дори ва ов қушлари (шунқорлар) келтириш учун юборилганлигини таъкидлайди.

Асарда Шайбонийлар қўшинининг тузилиши ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтирилган: XVI асрда ўзбекларнинг қўшини Чингизхон ва Темур давридаги жанговар тартибни сақлаб қолган, яъни Ҳофиз Танишнинг сўзлари билан айтганда, ота-боболарнинг бораси, тураси ва ясоқларига амал қилган ҳолда

тузилган. Ўзбекларнинг қўшини ҳам. асосан маймана (ўнг қанот), майсара (сўл қанот), қалб ёки ғул (марказ)дан ташкил топган. Қўшиннинг олдида яровул (аванпост ёки кичик разведка отряди), қоровул (қўшиннинг олди ва ён томонларида борадиган махсус бўлинма) турган. Ўз навбатида флангларнинг ҳам маълум қанотлари (чаноҳ) ва авангардлари бўлган. Марказ (қалб, ғул) деб аталган, лекин, асосан, эҳтиёт (резерв) вазифасини ўтаган қисм бутун қўшиннинг учдан бир қисмини ташкил этган ва унга хон ёки султонлардан, амирлардан бири бошчилик қилган. Марказ ҳам бир неча саф (марказ)дан иборат бўлиб, олдинги сафда турувчилар байроқдор жангчилар (туғчи) деб аталган. Байроқ ёнида турувчи қисмга ҳам султонлардан бири бош қилиб тайинланар эди. Масалан, 962/1554 55 йили Фараб ёнида бўлган жангда Абдуллахоннинг байроқдор қисмларига Дўстим султон бошчилик қилган. Ҳофиз Таниш байроқдор қисмнинг умумий сонини ҳам келтиради. Масалан, 964/1556-57 йили Илонўтти мавзеида Абдуллахон билан Тошкент ҳокими Дарвишхон ўртасида бўлган жанг тафсиلى ҳикоя қилинган жойда Дарвишхон қўшинининг байроқдор қисми 30 минг кишидан иборат бўлганлиги айтилади.

Уруш майдонини белгилашга ҳам алоҳида эътибор берилган. Бунинг учун, албатта, сув ва бошқа табиий қулайликлар бўлиши шарт бўлган. Жанг майдонини танлаш ва у ерда қўшинни ўрни-ўрнига жойлаштириш товочи деб аталган амирлар зиммасига юклатилган.

Ўзбекларнинг қўшини ҳам Чингизхон ва Темур қўшини сингари кўп сонли душман қисм-ларига алоҳида-алоҳида ҳужум қилиш тактикасини қўлланган. Катта жангларда унинг қанотларидан бирини айланиб ўтиш ва орқадан ҳужум қилиш, шунингдек, уларни иккинчи даргн жали жанг билан машғул

килиб туриб, асбс! зарбани мўлжалланган жойга қаратиш усулини ҳам қўлланган. Масалан, 954/1551-52 йили Абдуллахон Насафни Худойберди султондан қайтариб олиш учун дастлаб унинг Касби қалъасида турган кичик бир гарнизонный камал қилди. Худойберди султон Қаршидан Касбига катта қўшин юборганда, Абдуллахон унинг йўлига ўз қўшинидан бир қисмини пистирмага қўйди. Бу қисм Худойберди султоннинг қўшини Касби томон ўтказиб юборди, сўнг Абдуллахон бу қўшинга икки томондан, Касби тарафидан ва Қарши томондан ҳужум қилиб, у ни тор-мор келтирди. Юқорида зикр этилган Илонўтти жангида Абдуллахон, биринчидан, Дарвишхон билан Бобо султон қўшинларининг бирлашувига йўл қўймади ва уларни бирма-бир тор-мор келтирди, шунингдек, ўша жангда Дарвишхон қўшинининг сўл қанотини айланиб ўтиб, унинг орқасига ўтиб олди ва икки томондан қилинган ҳужум натижасида Дарвишхон мағлубиятга учради. Жанг охирига етиб келган Бобо султон ҳам шу зайлда тор-мор келтирилди.

Юриш ва қалъа мудофааси вақтида ҳам маълум усулга амал қилинган. Агар юриш оз куч билан бўлганда қўшин, биринчидан, жуда секин ва эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилган, тўхтаган манзилларда эса, кўчманчи халқларнинг одати бўйича, истехком атрофини аравалар би- лан ўраб, уларни бир-бири билан занжирлаб қўйганлар; уларнинг ташқарисида эса катта ва чуқур хандақлар қазиганлар. Бундай шароитда кунига бир тош (7 8 км) йўл босиларди, холос. Қалъани мудофаа қилганда эса қўшин уч сафга тизиларди. Биринчи саф қалъа девори ёнида туриб, хандақ ва бошқа мудофаа истехкомларини босиб ўтмоқчи бўлган душманни қарши олар эди. Иккинчи саф хандақ ёнида саф тузиб, душманни хандақдан ўтказмаслик вазифасини ўтарди. Ниҳоят, учинчи саф қалъадан чиқиб

ва хандакдан ўтиб бирор қулай жойда пистирмада турар ва қалъага хужум қилаётган душманни ён томондан ўққа тутарди.

Ўзбек қўшини найза, ўқ-ёй, қилич, ханжар билан қуролланган бўлиб, асосан, отлик аскарлардан ташкил топган эди. Ўқни хаданг дарахти (қайинга ўхшаш дарахт)дан ҳам ясар эдилар. Айрим алоҳида қисмлар ҳам бўлиб, улар милтиқ билан қуролланганди. Ҳофиз Таниш «устоди ҳунарпарвар» деб ном чиқарган Рухий деган киши Абдуллахоннинг тўфангандоз (милтиқ ёки замбаракТларига бошчилик қилгг гини ҳикоя қилади.

Шуни ҳам айтиш керакки, ўзбек қўшинлари асосан турли ўзбек қабилаларидан тўпланган.

Абдуллахон ҳам Темур сингари Мовароуннаҳрнинг кўпгина шаҳарларида, хусусан, Бухоро, Самарканд ва Тошкентда жуда кўп бинолар (мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар), расталар, боғлар ва айрим сув иншоотлари қурдирган. Ҳофиз Таниш бу масалага китобининг иккинчи қисмида тўхтамоқчи бўлган эди. Лекин, юқорида айтилганидек, бу қисм ёзилмай қолган.

«Шарафномаи шоҳий»нинг биринчи қисмида Бухоро шаҳрининг ғарбий қисмида, шаҳарнинг ғарбий қисмида, шаҳардан қарийб 1 фар- сах (7-8 км) масофада жойлашган Сумитон мавзеидаги Абубакр Саъднинг мазорига 966 974/1558 59 1566 67 йиллари қурилган Мадраса, масжид, хонақоқ ва бошқа бинолар, 947/1566-67 йили Бухоронинг ўша вақтда Хиёбон деб аталган кўчасида, подшоҳ ҳаммомининг рўбарўсига қурилган икки қаватли Мадраса ва бошқалар ҳақида маълумотлар бор. Сумитонда қурилган Мадраса ва бошқа бинолар хусусида Ҳофиз Таниш мана буларни ёзади: «Тўғриси, (у) шундай (бир) олий бино бўлдики, андиша муҳандиси ҳеч қандай муболағасиз ва лофсиз у баланд бинонинг сўратини чизишдан, табиат наққоши бу кенг мавзуларни тафсифлашдан ожизлик қилади» («Шарафномаи шоҳий», варақ 95а). Мазкур

мозор ёнида Абдуллахон учун бир чаҳорбоғ ҳам қурилди; шаҳардан то ўша чаҳорбоқча бўлган масофанинг икки бетига эса дарахтлар ўтказилган.

Мушфиқий Абдуллахон замонида қурилган кўпгина бинолар тарихига оид маълумотлар ёзиб қолдирган. Масалан, Бухородаги Чорсу ва ундаги тимлар 977/1569-70 йили, машҳур темирчилик чорсуси 990/1582 йили, Қулбобо кўкалдош мадрасаси 982/1574-75 йили, Карминада Зарафшон дарёсидаги кўприк 990/1582 йили қурилган экан. Бухородаги Гавкушон, Фатҳулла қушбеги, Миракон, Хожа Муҳаммад Порсо мадрасалари ва бошқа жуда кўп бинолар ҳам XVI асрнинг иккинчи ярмида қурилган. Айрим ривоятларга Караганда, Бухоро, Самарканд ва Тошкентдаги хароб бўла бошлаган | кўп ёдгорликлар ҳам Абдуллахон замонида қайта тикланган.

«Шарафномаи шоҳий»да ишорат қилинишича, XVI асрнинг 80-йилларида Абдуллахоннинг буйруғи билан ҳозирги Нурота районидаги Оқчоп қишлоғи яқинида катта тўғон (банд) қурилиши бошланган. Лекин унинг қурилиб битган-битмаганлиги ноаниқ. «Фан ва турмуш» журналида олим А.Р.Муҳаммаджоновнинг «Абдуллахон бандини текширганда...» сарлавҳали мақоласи босилиб чиқди. Бунда проф. Я.Ғ.Ғуломов бошчилигида 1957 йилнинг кузида Нурота районида олиб борилган археологii қидирув ишлари ва унинг ажойиб натижаларидан бири «Абдуллахон банди» харобалари топилганлиги ҳикоя қилинади. Бу банд Камал қишлоғининг шарқи-шимолий томонида, Оқчопсойнинг тоғ унгуридан чиқиб келадиган қисмида экан. А.Р.Муҳаммаджоновнинг фикрича, бу тўғон 750-800 минг кубометр сув тўплаб, 2,5-3 минг гектар ерни суғориш имконини берган.

Абдуллахоннинг 1551-1582 йилларда олиб борган узлуксиз урушлари Шайбонийхон вафотидан сўнг майда қисмларга бўлиниб

кетган Мовароуннаҳрни қайта бирлаштириш, Шайбонийхон давлатини қайта тиклаш, марказий давлатни кучайтиришга қаратилди. Бунда у деярли ҳамма ўзбек қабилалари, Жўйбор хожалари ва руҳонийларнинг ёрдамига таянди. У Шайбоний султонлар ва йирик феодалларнинг бошбошдоқлиги билан шафқатсизларча курашди ва ҳатто ўз қариндош-уруғларини ҳам аямай қириб ташлади. Бу курашда Абдуллахон ва унинг ўғли Абдулмўминдан бошқа Абулхайрхон хонадонидан бўлган ҳамма Шайбоний султонлар қириб ташланди. Тинимсиз ҳарбий юришлар, қонли урушлар меҳнаткаш омманинг тинкасини қуритди.

Абдуллахон қарийб 40 йил ҳукм сурди, лекин бари бир ички феодал уруш ва низоларни тамоман бартараф қилолмади. У давлатни қурол воситаси билан, аниқроғи, зўрлик билан бошқарди. Феодалларнинг сепаратистик ҳаракати Абдуллахон ҳаётининг сўнгги йилларида яна бошланди ва унинг вафотидан (1598) кейин кучайиб кетди. Ўғли Абдулмўминнинг ҳукмронлиги олти ойдан ошмади ва у бир гуруҳ фитначи феодаллар томонидан қатл этилди.

Ҳофиз Таниш ўз асарида юқорида баён қилинган тарихий воқеаларни, яъни Мовароуннаҳрнинг XVI асрдаги сиёсий аҳволини батафсил ёритиб берди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, бу асар ҳукмрон синфнинг мақсад ва манфаатларини кўзлаб ёзилган: унда Абдуллахон ва унинг атрофидаги феодаллар гуруҳлар кўкларга кўтарилиб мақталган. Шунга қарамай, бу асар Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Хуросоннинг XVI аср- даги сиёсий ҳаётини ўрганишда қимматли манба бўлиб хизмат қилиши мумкин. «Абдулланомани»нинг тарихий манба сифатида афзаллиги шундаки, у асосий тарихий воқеаларни объектив ёритиб берган. Шу жиҳатдан уни Жувайний ва Рашидиддиннинг асарлари қаторига бемалол қўйса арзийди.

«Абдулланомани» қайтадан нашрга тайёрлашда кўрсатган

ёрдамлари учун Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти ва Халқаро Амир Темур хайрия жамғармаси илмий ходимлари Абдухалик Айтбоев| (Шарқшунослик институти), Убайдулла Уватов, Абдумалик Ёқубов, Зулфия Маъруфхў

Илём Ниёзовларга миннатдорчилик бил-1 дирамиз.

Ҳофиз Таниш Бухорийнинг бу шоҳ асари Марказий Осиёнинг ўрта асрлардаги тарихи билан шуғулланаётган барча мутахассисларга озми-кўпми ёрдам берур, деб ўйлаймиз.

Тарқалиши ва нашрлари

Асарнинг биринчи марта оммавий тарзда таништирилиши 1950-йилларда Ўзбекистон шарқшуноси Содиқ Мирзаевнинг форс тилидан ўзбек тилига тўлиқ таржимаси орқали бўлган. Бу таржима Б. Аҳмедовнинг сўз боши ва изоҳлари билан биргаликда 1999–2000 йилларда икки жилдда нашр этилган.

Асарнинг рус тилидаги таржимаси М. Салоҳиддинова томонидан амалга оширилган бўлиб, унинг фақат биринчи ва иккинчи қисмлари факсимилеси билан чиқарилган.

Қўлёзма нусхалари

«Абдулланом»нинг қўлёзма нусхалари Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг фондларида сақланади (инв. №2207, 3781). Шунингдек, Санкт-Петербургда ҳам асарнинг учта қўлёзмаси мавжуд.

Тарихий аҳамияти

Асарнинг асосий қисми 16-а.да содир бўлган кўпгина тарихий воқеаларни ўз кўзи билан кўрган шоҳидлардан тўпланган материаллар асосида ёзилган. Бу асар Мовароуннаҳр халқларининг 16-а.даги сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётини ўрганишда биринчи даражали манбалардан ҳисобланади.

Хулоса

Ҳофиз Таниш ал-Бухорийнинг «Абдулланом» асари ўзининг тарихий ва адабий аҳамияти билан Мовароуннаҳрнинг XVI аср тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Асарнинг турли тиллардаги таржималари ва қўлёзма нусхалари унинг кенг тарқалишини ва аҳамиятини кўрсатади.

Бу китоб Марказий осиёлик ёзувчи Ҳофиз-и Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорийга тегишли “Шараф-нома-йи шоҳи” (“Шоҳ шон-шухрат китоби”) тарихий асари нашрининг давоми ҳисобланади. Муаллиф ўз асарини Шайбонийлар сулоласининг кўзга кўринган олий ҳукмдорларидан бири, 991/1583 (аслида 968/1561 йилдан) 1006/1598 йилгача ҳукмронлик қилган Абдуллахон III га бағишлаган. Муаллиф XV асрнинг 50-90-йилларида Мовероннаҳр ва Хуросонда содир бўлган, ўзи замондоши, айрим ҳолларда гувоҳи бўлган сиёсий воқеаларни атрофлича тасвирлаб беради. Асар 16-асрнинг иккинчи ярмидаги Ўрта Осиё ва Афғонистон тарихига оид муҳим бирламчи манба ҳисобланади. Асарнинг ҳажми катта бўлгани учун уни тўрт жилдда нашр этишга қарор қилинди. Муаллифнинг 15-асрнинг 50-60-йилларидаги сиёсий ҳаёт воқеалари ҳақида муқаддимаси ва тавсифини ўз ичига олган 1-жилд аллақачон нашр этилган 1. II жилдга ёзган сўзбошимизда биз муаллиф, унинг ижоди, асар нусхалари, ушбу ёдгорликнинг ўрганиш тарихи ҳақида маълумот бердик.

“Шараф-нома-йи шоҳи”нинг шартли равишда III жилд деб аталган нашр қисмида 974-йил охири ҳижрий 987-йил бошларигача (XV асрнинг 60-70-йиллари) сиёсий воқеалар тавсифи берилган. Бу йерда адибнинг Абдуллахоннинг Хуросонга, хусусан, Балх вилоятига (Шимолий Афғонистон) юришлари, шунингдек, бу хоннинг Самарқандда ўз ҳокимиятини ўрнатиш учун олиб борган курашлари ҳақидаги ҳикоялари катта ўрин тутди. “Шараф-нома-йи шоҳи” нашрининг 1-жилдида тилга олинган Мовероннаҳрда ўз рақибларига қарши курашда маълум муваффақиятларга эришган Абдуллахон ҳижрий 974-йил охирида ўз ҳарбий кучларини Хуросон йерларини забт этишга ёллатилади. Дастлаб, ўша пайтда Эрон Сафавийларга тегишли бўлган Ҳиротга “бидъатчи” шиаларга қарши кураш шиори остида юриш эълон қилинди.

Бу юришда Абдуллахон буйруғи билан Тошкент, Самарқанд ва Шаҳрисабздан келган қўшинлар қатнашдилар. Шоҳ Таҳмасп II томонидан уларга қарши юборилган қўшин, унинг ўғли Муҳаммад Худабанд

бошчилигида Турбат қалъасига жойлашди. Бу йерда томонлар ўртасида жанг бўлиб ўтди. Абдуллахон ўз қўшинлари билан ўралган қалъани эгаллаш учун барча чораларни кўрди. Лекин, Искандар Муншийнинг хабар беришича, Таҳмасп II томонидан кўп сонли қўшимча кучлар [4] (80 минг аскар) юборилиши Абдуллахон қўшинларининг чекинишига асосий сабаб бўлган. Бу юришнинг хон учун муваффақиятсиз бўлишига ҳам юриш қатнашчилари ўртасида бирдамлик ёқлиги сабаб бўлган. Шундай қилиб, Хусрав Султон ўз аскарлари билан икки марта хон қўшинини ташлаб кетган, иккинчи марта юришда қатнашаётган Дин Муҳаммад Султонни ўзи билан олиб кетган.

Худди шу йили Абдуллахон Марвга юриш қилди. У кутилмаганда шаҳарни эгаллашни режалаштирган. Бироқ, ёлда бо'либ о'тган кенгашда, Жейхундан о'тиб, икки таниқли амир Назар-бий ва Ёр-бий о'ртасида келишмовчиликлар юзага келади, натижада қўшин икки қарама-қарши қароргоҳга бо'линади. Бу амирларнинг ҳар бири биринчи бо'либ шаҳарга бостириб киришга интилди ва о'з ҳаракатларини бошқаси билан мувофиқлаштирмади, шу сабабли шаҳарни бирданига босиб олиш режаси барбод бо'лди. Бутун қўшин Марвга яқинлашганда, Абдуллахон шаҳарни бостириб олишни буюрди. Аммо Абдуллахоннинг лашкарбошилари ва зодагонлари бунинг иложи ёқлигини англаб, хонни аввалига Марв тўғонини бузиб, Бухорога қайтишга кўндиради. 975-йил ўрталарида/1568-йил январидида Абдуллахон Тошкент, Туркистон ва Хўжанд султонлари кўзғолонини қайтаришга мажбур бўлди. Аввало, Саид султоннинг жияни, ўша шаҳарнинг ҳукмдори Хусрав султон ов қилаётганида, Самарқандни бошқариб турган Абу-л-Хайр-султон Шаҳрисабзни эгаллади. Абдуллахон Хусрав-султонга ёрдам бериш учун қўшинларни бошлаб келди. Шаҳарни бир ой давом этган муваффақиятсиз камалдан сўнг Тошкент, Туркистон ва Хўжанд қўшинларининг пойтахтга ҳужумини олдини олиш учун Абдуллахон Бухорога қайтишга мажбур бўлди. Хусрав Султон Шаҳрисабзни қайтариб олишга муваффақ бўлган бўлса-да, тез орада Самарқанд, Тошкент ва Ҳисордан йетиб келган султонлар томонидан ўраб олинган ва ўлдирилган. Абдуллахон бу ёқотишдан қаттиқ

кайғурди. “Тарих-и Ракиймий”да Хусрав Султоннинг вафоти муносабати билан Абдуллахоннинг Ҳажга бориш, ҳокимиятдан воз кечиш нияти ҳақида Калан Хожа билан маслаҳатлашгани, бироқ розилик ололмагани ҳақида ёзилади. Хон, ҳамма ҳолларда бўлгани каби, Хожанинг фикрини ҳам ҳисобга олишга мажбур бўлди.

Самарқанд султонларининг ҳижрий 975-йилдаги ҳаракатларига жавобан Абдуллахоннинг 976-йил зулка’да ойи/1569-йил апрелида Самарқандга юриши юришнинг бошланиши эди. Хон дастлаб Шаҳрисабзни олиб, ўзбек султониға топширди, сўнг иккинчиси билан бирга 20 минглик қўшин билан Самарқанд томон ё’л олди. Самарқанддан 6-7 км шимоли-шарқда қароргоҳ қуриб, қўшиннинг кўп қисмини бу ҳудудни босиб олиш ва талон-тарож қилиш учун юборади. Бу билан Абдуллахон икки мақсадни кўзлаган бўлса керак: ўз жангчиларини озиқ-овқат билан та’минлаш ва вилоят аҳолисини ўзи қуршаб олмоқчи бўлган шаҳарга ёрдам кўрсатиш имкониятидан маҳрум қилиш учун шаҳар чеккаси ва бутун вилоятни қонга қуриштиш.

Шаҳарнинг ўша пайтдаги ҳукмдори Саид Султон катта қўшин билан Самарқанддан Абдуллахонга қарши ё’лга чиқди. Томонлар ўртасида шиддатли жанг бўлиб, натижада самарқанд султонлари мағлубиятга учради, Саид Султоннинг фахрий амирлари, шунингдек, унинг укаси Худайберди Султон ўғли Баҳодир Султон билан бирга асирга олиниб ўлдирилди. Шундан сўнг Абдуллахон шаҳарга яқинлашиб, жанг бошлайди. Хон Саид Султон ва шаҳар аҳолисининг ўжар қаршиликларига, жангчиларига ўқ ва тошлар отганига қарамай, шаҳарни эгаллаб олди. Саид Султон учиб қутулиб қолди. Абдуллахон жангчилари кенг талон-тарож қилдилар, кўплаб озиқ-овқат ва қимматбаҳо буюмларни тортиб олдилар. Абдуллахон шаҳарни аввалги ҳукмдор Саид Султонга топширди ва эҳтимол ўша пайтда у хонга итоат қилувчи янги шахс [5] тайинлашга ҳали қарор қилмаган бўлса керак: Саид Султон жуда кучли рақиб эди, уни укаси Жаванмард Али Султон, ўғиллари, Тошкент, Туркистон ва Хўжант султонлари қўллаб-қувватлади. Қуйидаги факт Абдуллахоннинг ўша пайтдаги рақибларини қандай ҳисобга

олганлигининг кўрсаткичидир. Саид Султон Дабусия қалъаси яқинида хон кўшинлари томонидан мағлубиятга учраганидан кейин ҳам хон Шаҳрисабзни Саид Султонга ёрдам бериш учун келган Бобо Султонга бериб қўйди. Бирок Абдуллахон қулай фурсатда Самарқандни ўз ҳокимиятига бўйсундириш ниятидан воз кечмади. У Тошкент ҳукмдори Дарвешхоннинг (Бобо Султоннинг укаси) бирлашган кучлар билан Самарқандга юриш таклифини ана шундай қулай фурсат деб ҳисоблади. Дарвешхон Тошкент ва Хўжанд кўшинлари билан Абдуллахонга қўшилишга ва'да берди. 977-йил ражаб ойи/1569-йил декабрда бу икки хон ўз кўшинларини Самарқандга олиб боради. Улар шаҳарни о'раб олишди. Қирқ кунлик қамалдан кейин ҳеч қандай муваффақиятга эриша олмай, орқага чекинишди.

Кўп ўтмай Бобо Султон Туркистон кўшини ва бу шаҳарга бўйсунувчи йерлар билан Самарқандга йетиб келди ва Саид Султон билан Бухорога юришга келишиб олди. Абдуллахон кўшинлари душманга қарши дастлаб Дабусия қалъасида, сўнгра Гиждувон туманида жанг қилиб, унга катта талофат йетказди.

Тошкент ва Самарқанд султонларига бундай қаршиликдан сўнг Абдуллахон Пир-Муҳаммад-Султоннинг ўғли Дин-Муҳаммад-Султонга қарши Балх вилоятига юришни мумкин, деб ҳисоблади.

978/1570—71 йилларда Абдуллахон Ўзбек-Султон билан бирга юришга чиқди. Уларнинг биринчи ҳужум объекти Андхой шаҳри бо'либ, о'ша пайтда Дин-Муҳаммад-Султон томонидан иқто шаклида о'зининг укаси Шоҳ-Муҳаммад-Султонга топширилган. Шаҳар ва вилоятнинг ҳақиқий ҳукмдори Шоҳ Муҳаммад Султоннинг оталиқи, найман қабиласининг нуфузли амири Жан-Даулат-бий эди. У қал'а мудофаасига бошчилик қилган. Қал'а мустаҳкам ва мустаҳкам мустаҳкамланган бўлишига қарамай, Абдуллахоннинг бош тўппончаси устоз Рухийнинг ўқотар қуролларига дош бера олмади. Қал'а таслим бўлди, унинг калитлари Ўзбек-Султонга топширилди.

Кўп ўтмай Бобо Султон Туркистон қўшини ва бу шаҳарга бўйсунувчи йерлар билан Самарқандга йетиб келди ва Саид Султон билан Бухорога юришга келишиб олди. Абдуллахон қўшинлари душманга қарши дастлаб Дабусия қалъасида, сўнгра Ғиждувон туманида жанг қилиб, унга катта талофат йетказади.

Тошкент ва Самарқанд султонларига бундай қаршиликдан сўнг Абдуллахон Пир-Муҳаммад-Султоннинг ўғли Дин-Муҳаммад-Султонга қарши Балх вилоятига юришни мумкин, деб ҳисоблади.

978/1570—71 йил Абдуллахон Ўзбек-Султон билан бирга юришга чиқди. Уларнинг биринчи ҳужуми Андхой шаҳри об'либ, о'шаҳридаги Дин-Муҳаммад Султон томонидан берилган о'зининг укаси Шох-Муҳаммад-Султонга топширилган. Шаҳар ва вилоятнинг ҳақиқий ҳукмдори Шох Муҳаммад Султоннинг оталиқи, найман қабиласининг нуфузли амири Жан Даулат бий эди. У қал'а мудофаасига бошчилик қилган. Қал'а мустаҳкам ва мустаҳкам мустаҳкамланган бо'лишига қарамай, Абдуллахоннинг бош то'пчиси Устод Руҳийнинг о'қотар қуролларига дош бера олмади. Қал'а таслим бо'лди, калитлар о'збек султониغا топширилди. Абдуллахон гўёки ўзбек султонини муваффақияти билан табриклаш учун Андхойга кирмоқчи бўлди. олса қал'ага қамаб олган Султон, эҳтимол, Шаҳрисабздагидек, хон шаҳарни ундан тортиб олишидан қорқиб, хонни қабул қилишдан бош тортди. Кейин Абдуллахон Шибирг'онга қочди. О'збек султони бу юришда қатнашмаган. Ўша даврида Шибирг'он вилоятини Дин-Муҳаммад-султоннинг укаси Падишаҳ-Муҳаммад-султон бошқариб, вилоятдан улүф даромад олган. Шибирг'он учун жанглар бир неча кун давом этди, бошланган со'нг шаҳар амирлари Абдуллахон билан сулҳ ташаббуси билан чиқдилар. Тинчлик о'рнатилди. Шунда сўнг Абдуллахон қўшинларни Балх томон ўрнатди. Қо'шинлар шаҳарга яқинлашмасдан олдин, Дин-Муҳаммад-султон тинчлик со'ради.

Абдуллахон Балх вилоятидан қайтгач, мамлакатни бошқариш масалалари билан шуғулланади. У узок вақт хон саройи ишларига раҳбарлик қилиб

келган мирзо Валиджон Жалойирни лавозимидан олди. Мирзо Валиджон Жалойир темурийлар саройида бу мансабни эгаллаган шахс билан бир хил ваколатга эга бўлган, я'ни “бошқа сарой амалдорларининг бошлиғи эди”. Абдуллахон бу лавозимга ўзига хос фазилатлари билан кўпроқ мос келадиган олий маълумотли Нураддин Муҳаммадни тайинлади. Бу шахс кенг ваколатларга эга бўлди. Унга хон саройида тўлиқ ҳокимият [6] берилганлиги ва Бухоро вилоятида қозилик мансаби берилганлигидан ташқари, у нафақат Бухоро вилоятига, балки Абдуллахон тасарруфидаги барча йерларга тегишли барча муҳим масалаларни ҳам бошқариши керак эди.

Шундай қилиб, ҳижрий 978 йил Абдуллахон учун Самарқанд ва Туркистон султонлари ва Балх вилоятининг кўп қисми устидан қозонилган ғалаба билан нишонланди. Бундан ташқари хон давлат бошқарувини такомиллаштириш чора-тадбирларини ҳам амалга оширди.

“Тарих-и ракими”да 978-йил Абдуллахоннинг тахтга ўтирган йили деб ҳисобланади. Айнан шу йили Абдуллоҳхон Шайбонийларнинг олий ҳукмдори (аслида у) деб э'тироф этилган бўлса, Ҳофиз-и Таниш тирик отасини ҳокимиятдан маҳрум қилиб, хонни ёмон аҳволга солиб қўймаслик учун бу ҳақда жим туриши мумкин эди.

979/1571 йилларда Абдуллахон ўша пайтда Балх вилояти таркибига кирган Термизга қарши юриш учун қўшин чақириш ҳақида эълон қилди. Кампания бир йилга мо'лжалланган эди. Ўша пайтдаги шаҳар ҳукмдори Дин Муҳаммад Султоннинг укаси Падишоҳ Муҳаммад Султон эди. У Абдуллахоннинг шаҳарни топшириш таклифини рад этди. Кейин шаҳар қамал қилинади ва қамалда қолганлар хон қўшини билан узоқ вақт жанг қиладилар. Устоз Руҳий қўллаган қуроллардан қал'а деворлари вайрон қилинган. Термизликларга ёрдамга келган Дин Муҳаммад Султон ва Ўзбек Султон Абдуллахон қўшинларининг ҳужуми остида чекинишга мажбур бўлди. Шиддатли жанглардан со'нг, умидсиз аҳволга тушиб қолган шаҳар аҳолиси таслим бўлишга қарор қилди ва Дин Муҳаммад Султондан Абдуллахонга раҳм-шафқат со'раб мурожаат қилишни илтимос қилди. Дин Муҳаммад Султон

шайх ул-ислом Хожа Парс воситачилигида бунга эришди. 980-йил Мухаррам ойида/1572-йил май-июнида Термиз таслим бўлди. Абдуллахон ўзининг амакиваччаси Сулаймон Султоннинг ўғли Махмуд Султонни шаҳарга ҳоким қилиб тайинлайди.

Абдуллахон Термизга қарши юришда қатнашган қўшинларни бўшатиб, пойтахтга қайтаётган эди. Несефга йетиб бориб, Жовонмард Алихондан келган хабарчидан Самарқанд ҳукмдори Саид Султон вафот этганини билиб, шу муносабат билан ака-ука Бобо Султон ва Дарвеш Султон Тошкент, Туркистон, Оқсикент, Андижон ва Хўжант қўшинлари билан бу шаҳарни босиб олиш мақсадида Самарқанд томон ё'л оладилар. Абдуллахоннинг оз сонли жангчилари бўлишига қарамай, у дарҳол Самарқандга қараб ё'л олади ва шаҳарнинг шимолига, Кухек дарёси соҳилига жойлашади. Бу йерда унга Жовонмард Алихон ва унинг ўғиллари Абу-л-Хайр Султон ва Музаффар Султон қўшилди. Абдуллахон қўшин тўплаш учун ўз қўл остидаги йерларга таваджилар юборди. Хоннинг да'ватига фақат Миёнқал ва Шаҳрисабз ҳукмдорлари жавоб берди. Дин Муҳаммад Султон Балх вилоятидан акаси Падишоҳ Муҳаммад Султон бошчилигида 3000 кишилиқ қўшин юбориб, бу нисбатан кичик ёрдам ҳам Абдуллахонга керакли вақтда йетиб бормаслиги учун иккинчисига имкон қадар секин от минишни буюрди. Абдуллахон яқинда Термиз устидан ҳокимиятдан маҳрум қилган подишоҳ Муҳаммад Султон акасининг буйруғини бажариб, Самарқанд яқинидаги ҳарбий ҳаракатлар тугаганидан кейингина хон қўшинига йетиб келди.

Шундай қилиб, Абдуллахон афтидан, Ҳофиз-и Танишнинг фикрича, 40 минг кишидан иборат бо'лган улкан душман қўшинига муваффақиятли қаршилиқ ко'рсатиш учун ётарли миқдордаги жангчиларни то'плай олмади. [7]

Шундай қилиб, охириги юришда Абдуллахон ҳақиқатда Дин Муҳаммад Султондан ҳарбий ёрдам олмади. Ўзбек султонига келсак, у хоннинг қўшин жўнатиш ҳақидаги талабига мутлақо э'тибор бермади. Шундай қилиб, бу султонларнинг иккаласи ҳам марказий ҳокимиятга бўйсунитилган асосий шартларидан бири – хонга ўз вақтида ҳарбий ёрдам кўрсатишни бузди.

Бу ҳолат Абдуллахонни Балх вилоятига қарши янги юриш э'лон қилишга мажбур қилган бўлса керак. Кампания 980 йил ражаб оyi охирида / 1572 йил ноябр ойининг охирида бошланди.

Абдуллахоннинг ҳаракати учун Балх вилоятидаги вазият қулай эди. Найман қабиласининг Дин Муҳаммад Султонга муҳолиф бўлган кучли амирлар гуруҳи бўлган. Улар хоннинг курашида о'з хизматларини таклиф қилдилар. Хон уларнинг ёрдами билан Андхойни ҳарбий ҳаракатларга бормай эгаллади. Бу гуруҳнинг айрим вакиллари (Али-бий, Назар-бий, Мирзо Муҳаммад) Балх учун курашда Абдуллахонга катта ёрдам кўрсатдилар.

980-йил ша'бон оyi/1572-йил декабрда хон ўз қўшинини Балх яқинида жойлаштирди. Бу шаҳардаги жангчилар зудлик билан хонга қарши ҳужумга ўтиб, унинг қўшинига катта талофатлар йетказди. Шунга қарамай, орадан биров вақт о'тгач хон жангчилари шаҳарнинг ташқи қал'асини эгаллаб олишди.

980-йил рамазон оyi охирида/1573-йил январиди Абдуллахон Шаҳрисабз, Миёнкал вилояти ва Ҳисордан қўшимча кучлар олди. Уларнинг ёрдами билан у яна иккита йирик душман ҳужумини қайтарди. 980-йил зулқа'да оyi/1573-йил мартида Ҳисор қўшинлари қўмондони Факир Султон Дин Муҳаммад Султон тарафига ўтиб, қўшинини кучайтирди. Кўп ўтмай Хоразмдан, Самарқанддан эса Жовонмард Али Султондан ҳарбий ёрдам олган Абдуллахон бир неча марта душман ҳужумларини муваффақиятли қайтарди ва ҳужумга ўтди. Стратегик муҳим нуқталарни бирин-кетин эгаллаб олган хон жангчилари шаҳарни ҳалқа билан ўраб олдилар. Абдуллахон шаҳарга ҳар қандай озиқ-овқат ва ичимликлар олиб киришни тақиқловчи қат'ий буйруқ берди. Натижада шаҳарда даҳшатли очарчилик бошланди, ундан ко'п одамлар ҳалок бо'лди. Бадахшон ҳукмдори Шоҳ Сулаймон ва Ҳисор ҳукмдори Дўстим Султоннинг ўғли Ҳошим Султоннинг катта қўшин билан шаҳарга ёрдамга келиши ҳақидаги хабар қамалдагиларни руҳлантирди. Бироқ, аҳоли бу ёрдамни олмаган. Тез орада шаҳар таслим бо'лди.

Абдуллахоннинг Балхга (981 йил Жумада ИИ охири/1573 йил октябр) юришидан бу гал Ҳисорга янги юриш э'лон қилганидан бери олти ой ҳам ўтмаган эди. У дастлаб Ҳисор хукмдори Ҳошим Султон ҳузурига элчи юбориб, унга қуйидаги талабларни қўйган эди: Бадахшон хукмдори Шох Сулаймон йерларига ҳужум қилиш, Факир Султонни ўз юртидан қувиб чиқариш, Араб-бий Қушчининг Ҳисорга ўрнашиб кетишига ё'л қўймаслик. Абдуллахоннинг талаблари ўз душманлари – Ҳисор хукмдори ва Бадахшон хукмдорининг мавқеини заифлаштириш ва шу орқали келажақда бу ҳудудларни ўзининг босиб олиши учун шароит яратишга қаратилган эди. Абдуллахон ҳокимиятини, айниқса, Балх минтақасида мустаҳкамлашни истамаган Ҳошим Султон бу шартлар унинг учун нақадар номақбул эканлигини тушунди. Абдуллахонга қарши курашда иттифоқчиси Шох Сулаймон йерларига ҳужум қилиш ёки у бир неча бор хон душманларига ёрдам бериш учун юборган Факир Султонни ўз юртидан қувиб чиқариш, хонга муҳолиф бўлган Араб-бий Қушчининг Ҳисорда бўлишига эътироз билдириш унинг манфаатига тўғри келмасди. Шунинг учун Ҳошим Султон хоннинг таклифларини рад этади. Лекин у Абдуллахоннинг унга қарши чиққанини ва аллақачон [8] Несефда эканлигини билгач, элчиси орқали хон таклиф қилган шартларни қабул қилишга тайёрлигини билдирди. Хон Ҳошим Султоннинг ва'даларини қабул қилмади. Бундан хабар топган Ҳисор султонларининг бир қисми, жумладан, Факир Султон Кўлоб вилоятига қочиб кетишлари Ҳошим Султоннинг мавқеини заифлаштирди. Шунга қарамай, Ҳошим Султон ўзини ҳимоя қилиш ва хон қўшинларига қаршилик кўрсатиш учун қал'ага паноҳ топади.

982 йил сафар ойи бошида/1574 йил май ойининг охирида Абдуллахон қўшинлари қал'ани ўраб олдилар. Ҳошим Султон ва Ҳисор аҳолиси шаҳарни ҳимоя қилиш учун катта куч сарфлаб, Абдуллахон аскарларини милтиқ ва занбурак тўпидан ўққа тутди. Бироқ, сон ва техник устунлик қамалчилар томонида эди. Устоз Рухий катапултадан тош отиб, қал'а деворларини вайрон қилган. Шундан сўнг Абдуллахон қамалдагиларнинг тинчлик

ҳақидаги илтимосини рад этиб, аскарларига шаҳарни бостириб киришни буюрди. Қал'анинг забт этилишини ўша даврда Ҳисор амирлари ўртасида катта ихтилоф пайдо бўлиши ҳам тезлаштирди. 1574 йил 10 раби'и 982/29 июнда Ҳисор Абдуллахон қўшинлари томонидан босиб олинади. Асирга олинган Ҳошим Султон ўлдирилган. Абдуллахон Ҳисор вилояти устидан назоратни ўзбек султониға топширди.

Абдуллахоннинг Ҳисорда эканидан фойдаланган Бобо Султон қўшин билан Тошкентға келади ва бу шаҳар ҳукмдори укаси Дарвеш Султонни Самарқандға юришға кўндиради. Самарқанд ҳукмдори Жавонмард Али Султон Абдуллахон Ҳисордан қайтгандан сўнг дарҳол ундан ёрдам сўради. Хон илтимосига жавоб бериб, қўшин йиғилишини эълон қилди, бироқ уларнинг келишини кутмай, Самарқанд томон ё'л олди. Бу йерда у Жавонмард Алихон билан Тошкент ва Туркистон султонларига қарши биргаликда ҳаракат қилиш ҳақида битим тузади.

Абдуллахон ва Самарқанд султонларининг бирлашган қўшинлари Сирдарё томон ҳаракатланди. Улар Хўжанд яқинидаги дарёнинг чап қирғоғида қароргоҳ қурдилар. Бобо Султон ва Дарвеш Султон Тошкент, Туркистон, Аҳси, Андижон, Саброн ва Ходжент қўшини билан дарёнинг ўнг қирғоғида эди. Рақамли устунликка эга бо'либ, улар дарёни кесиб о'тишға ва душман билан то'қнаш келишға ҳаракат қилишди, аммо кучли қаршиликка дуч келиб, бу ниятларини амалға ошира олмадилар.

Шундай қилиб, баҳордан ёзгача иккала қо'шин ҳеч қандай катта ҳарбий ҳаракатлар қилмасдан бир-бириға қарама-қарши туришди ва охир-оқибат тинчликка эришдилар. Абдуллахон тинчлик о'рнатишға рози бо'лди, чунки у о'ша пайтда Бобо-Султон билан алоқада бо'лган Абу-л-Хайр-Султоннинг хиёнатидан қорқди. Аммо Абдуллахоннинг чекинаётган қўшинларидан сўнг Хосдан икки минг жангчи жўнатган Бобо-Султон тинчликни дарров бузди. Ховос ҳудудида бо'либ о'тган жангда Абдуллахон жангчилари Бобо-Султон қо'шинлари отрядини мағ'луб этиб, ко'плаб асирларни олдилар. 986-йил Муҳаррам ойи/1578-йил мартида Абдуллахон Бадахшонға юриш қилиш

мақсадида Балхда эди. Бу юриш нафақат Шоҳ Сулаймоннинг набираси, ўша пайтда Бадахшонни бошқарган Шоҳруҳ Мирзо ибн Иброҳим Мирзо ўз элчиси орқали хонга бўйсунитишни билдиргани учун эмас, балки айни пайтда Абу-л-Хайр-султон отаси Жовонмард-Али-султонга қарши курашда хондан ёрдам сўрагани учун ҳам амалга ошмади. Иккинчиси Бобо-султондан ҳарбий ёрдам олди. Абу-л-хайр султон Абдуллахоннинг келишини кутмай, ўғли Латиф султон ва тўрт нафар таниқли амир бошчилигида Бобо султон юборган қўшинга қарши юриш қилди. Томонлар учрашуви Ипар қуриғида бўлиб о'тди. Абу-л-Хайр-султоннинг бор-ёғи 700 нафар жангчиси бўлса, карама-қарши [9] тарафда эса 30 минг киши бўлиб, уларга Жаванмард-Али-султон ва унинг қўшини қўшилди. Абу-л-Хайр-султон, табиийки, мағлубиятга учради.

Бу воқеалардан сўнг Абдуллахон Қаланхўжа маслаҳати билан ўз қўшинларини Самарқандга олиб боради. Несефда унга Жовонмард-Али-Султонга муҳолиф бўлган ва у томонидан шаҳардан қувилган Самарқанд султонлари қўшилади.

Абдуллахон ўз қўшини билан Дарғомда тўхтагач, Самарқанднинг Жовонмард-Али-Султон томонидан юборилган бир гуруҳ юқори мартабали амалдорлари шаҳар шайх ул-исломи амир Али-Асгар бошчилигида тинчлик сўраб, унинг ҳузурига келишади. Абдуллахон тинчлик таклифини рад этди.

986-йил сафар ойининг 3-да/1578-йил 11-апрелда Абдуллахон қўшинлари Самарқандга яқинлашишда жойлашган эди. Шаҳар учун икки ой давом этган жанглардан сўнг, Жаванмард-Али-Султон яна тинчлик ўрнатишни илтимос қилиб, Абдуллахонга мурожаат қилади. 1578-йил 6-Рабий ИИ 986/13-июнда тинчлик тузилди. Абдуллахон бу гал тинчлик ўрнатишга рози бўлди, чунки Бобо Султон бошчилигидаги улкан қўшин Жаванмард Али Султонга ёрдамга келаётганини ва Сирдарёдан ўтиб улгурганини билар эди. Жовонмард Али Султон эса бу ҳақда Бобо Султоннинг элчисидан фақат сулҳ тузилгандан кейингина хабар топди. Шартномани бузган ҳолда, Бобо Султон келиши билан дарҳол Абдуллахонга қарши ҳаракат қилишга қарор қилди. Бу ҳақда

ўғли Музаффар Султонга қаттиқ ишонч билан хабар берди. Бунга рози бўлмаган Музаффар Султон бу сирни укаси Абу-л-Хайр Султонга очди. Ака-ука оталарига қарши Абдуллахон билан тил бириктириб, Самарқандни эгаллайди. Жавонмард-Али-Султон қочиб кетди, лекин Абдуллахон аскарлари томонидан асирга тушди. Иккинчиси махбусни бир о'ғли ва барча хотинлари билан о'ша пайтда Абу-л-Хайр-Султонга тегишли бо'лган Наука қал'асига сургун қилди. Абдуллахон Самарқандни бошқаришни Абу-л-Хайр-Султонга топширди.

Абдуллахон ўз қўшини билан Зоминда бўлган Бобо Султонга қарши ё'лга чиқди. У ўзи билан акалари Абу-л-Хайр Султон ва Музаффар Султонни олиб кетди. Дизакда ўзбек султони қўшини билан хонга қўшилди. Бу йерда уч кун давомида (1578 йил 26 Жумада И 986/2 августдан бошлаб) Абдуллахон тарафида жангда қатнашган қўшинлар ҳисоби ўтказилди. Ма'лум бўлишича, биргина хоннинг шахсий қўшини султонлар билан бирга бўлган аскарларни ҳисобга олмаганда 30 минг кишидан иборат бўлган. Абдуллахон шундай ҳарбий куч билан Бобо Султон қўшинлари ўз қўлларида ўтиш жойларини ушлаб турган Зомин дарёсига йетиб келди. Бобо Султон билан бирга Дин Муҳаммад Султон ва Ҳисор султонлари Муҳаммад Шариф Султон, Факир Султон ва Муҳаммад Қосим Султонлар эди. Ушбу армиянинг умумий сони ко'рсатилмаган. Бироқ, о'нг ва чап қанотлар ташкил этилгандан со'нг, 10 минг киши захира сифатида белгиланганига қараб, бу армия қанчалик катта бо'лганини тасаввур қилиш мумкин. Қарама-қарши томонлар ўртасидаги шиддатли жанглардан сўнг Бобо Султон орқага чекиниб, Тошкентга ё'л олади. Бобо Султон тарафида юришда қатнашган Ҳисор султонлари асирга олиниб, кўплари ўлдирилган; Асирга олинган Дин Муҳаммад Султон ҳам Чарджуйга сургун қилинган ва умрбод қамоққа олинган.

Абдуллахон қўшини катта миқдорда ҳарбий ўлжа олди.

Бобо Султонни қувиб, Абдуллахон Тошкентга кўчиб ўтди. Сирдарёдан ўтгандан сўнг уни тошкентликлар, эҳтимол, шаҳарнинг зодагонлари кутиб олишди ва унга шаҳар дарвозалари қалитларини топширдилар. Абдуллахон

[10] ҳокимиятининг ўрнатилишидан Тошкент вилояти аҳолисининг ҳаммаси ҳам мамнун эмас эди. Хон эса итоацизлик кўрсатганларга қаттиққўллик қилди. Ҳофиз-и Танишнинг ёзишича, бундай итоацизлар оиласи билан бирга ёқ қилинган, мол-мулки мусодара қилинган.

Тошкент аҳолисидан хон қабули муносабати билан бурч бўлган катта миқдорда пул олиб қўйилган.

Абдуллахон Дарвешхонни Тошкент вилоятига ҳоким этиб тайинлади. Иккинчиси Туркистондан олиб келинган, у эрда то'рт йил аввал Абдуллахонга бо'йсунгани учун Бобо Султон қамоққа ташланган эди.

Шундан сўнг Абдуллахон Туркистонни босиб олиш учун юриш эълон қилди. Бу юришда Дарвешхон ҳам қатнашган. Бобо Султон бу шаҳарларнинг бирортасида ҳам хон қўшинларига қаршилик кўрсатишда тўхтамаган ва бу шаҳарлар ҳукмдорлари ўз шаҳарларини ҳимоя қилишга кучлари йетмагани учун Сайрам, Ўтрор, Сигноқ ва Туркистон шаҳарлари жангсиз хонга таслим бўлди. Бобо Султон Туркистондан манғитларга қочди.

Абдуллахон охирги юриш натижасида ўз қўл остидаги кўплаб шаҳарларга ўз халқини ҳоким қилиб тайинлади. У Сайрамни аввалги ҳукмдорга қолдириб, Абу-л-Хайр Султоннинг илтимосига кўра Сигноқни унинг тарафдорларига берди.

Абдуллоҳхон Абу-л-Хайр-султон ҳокимиятининг кучайишидан чо'чиган эди. У кенгаш о'тказди ва унда Абу-л-Хайр-султонга бир қатор жиддий айбловлар қo'йди ва уни о'лдиришга ҳукм қилди. Султон 1578 йил 9 Ша'бон 986/12 октябрда о'лдирилган. Ко'п о'тмай Жаванмард-Алихон икки о'т'ли билан бирга о'лдирилган. Шундай қилиб, Абдуллахон аввало ўз ўғлининг қўли билан Жовонмард-Алихонни Самарқанд устидан ҳокимиятдан четлатади, сўнгра унинг ўғилларини ва хоннинг ўзини ўлдиради. Абдуллахон укаси Ибодулла-султонни Самарқандга ҳукмдор этиб тайинлади.

1578-йил 986-йил 10-шаввол/20-ноябрда Абдуллахон ҳузурига Бобо-султоннинг бир хабарчиси бўйсунуш изҳори билан келди. Абдуллахон элчининг баёнотига жавобан Туркистонни Бобо Султонга Тошкент ҳукмдори

бўлган катта акаси Дарвишхонга бўйсунуш шарти билан бераётганини айтди. Кўп ўтмай, Абдуллахон Дарвешхоннинг элчисидан Бобо Султоннинг шаҳарни эгаллаш мақсадида Тошкентга ёл олганини билди. Абдуллахон барча муҳим ишларда бўлгани каби, бу ҳолатда нима қилиш кераклиги ҳақида Қалан Хўжадан маслаҳат сўради. Хўжа Бобо Султонга қарши юриш эълон қилишни таклиф қилади. Хон қўшин тўплаш учун таваджиларни Балх, Шибирғон, Маймана шаҳарларига жўнатади. Аммо қўшин хон ҳузурига йетиб бормасданоқ, Бобо Султон Тошкентга кирганлиги маълум бўлди. У йерда дастлаб Абдуллахон Дарвешхон билан қолдирган одамларнинг бир қисмини, кейин эса Дарвешхоннинг ўзини ўлдиради. Айни вақтда Андижон ҳукмдори Абд ас-Самад-бийдан бир хабарчи Андижонни ўраб олган Тошкент султонларига (Тоҳир Султон, Абдуғаффор Султон, Абдул-Саттор Султон, Ҳошим Султон) қарши ёрдам сўраб Абдуллахон ҳузурига келади. Абдуллахон ўзи билан бирга бўлган Балх, Самарқанд ва Шаҳрисабздан қўшинларни Тошкентга жўнатиб, 986-йил зулҳижжа ойи охирида/1579-йил феввалида ўзи Несефга, қўшинлар тўпланган жойга боради. Термизлик амир Таниш-бий Жалойир уч минг жангчи билан, майманалик ва гаржистонлик Али-Мардан Баҳодур бир неча минг аскар билан, шибиргонлик амир Жан-Даулат-бий минг жангчи билан, икки минг жангчи билан Андхойлик Жултой бий Несефга йетиб келди. Бу қўшиннинг бошида Абдуллахон 987-йил Муҳаррам ойи/1579-йил март ўрталарида Несефдан ёлга чиқди. Зоминга яқинлашганда, унга Дўстим-султон [11] Миёнкал қўшини билан қўшилди. Зоминда Абдуллахон кенгаш чақириб, қўшинларни Тошкентга ёки Андижонга қўчириш ҳақида қарор қабул қилади. Аввал Тошкентга боришга қарор қилинди. Абдуллахон қўшинлари Хас ўтиш жойида Сирдарёдан ўтдилар.

Чирчиқ дарёси бўйида Абдуллахон ва Бобо Султон қўшинлари ўртасида катта жанг бўлади. Хон жангчилари душман қаршилигини йенгиб, дарёдан ўтиб кетишди. Аввалига улар маг'лубиятга учрадилар. Биринчи бўлиб юришда қатнашган кўчманчи турклар ва араблар қочган, уларда ҳарбий

курол-аслаҳа ё'қ эди. Бироқ Абдуллахон ўшанда ҳам душманни мағлуб этиб, Тошкентга қараб ҳаракатланади. Бу шаҳар аҳолиси хон жангчиларига қаттиқ қаршилик кўрсатди. Улар 10 минг кишилик пиеда аскарларини жиҳозладилар ва калтаклар билан куролланган ҳолда ё'лга чиқдилар. Бу милиция хон қўшинига катта зарар йетказди; Абдуллахоннинг жангчиларини энг кўп калтаклаганлар айнан улар эди. Абдуллахон на жанг бошида, на Чирчиқдан ўтиб қочганларга, на қўшинига йетказган зарари учун тошкентликларга қарши чора кўрмади. Ҳофиз-и Таниш буни хоннинг бекиёс раҳм-шафқати билан изоҳлайди. Дарҳақиқат, буни хоннинг тошкентликлар орасида ҳам, шаҳарни эгаллашда катта ё'қотишларга учраган қўшинлар орасида ҳам каттароқ норозилик туг'диришни истамаганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Кўриб чиқиладиган 12 йиллик даврда Абдуллахон Балх вилоятининг катта қисмини ўзига бўйсундирди, Самарқанд, Тошкент, Термиз, Ҳисор каби йирик шаҳарларни босиб олди.

Абдуллахоннинг муваффақиятлари унинг рақибларидан кўп устунликларга эга бўлганлиги билан изоҳланади. Хоннинг ўша давр учун манжаник (қамал машинаси) ва қазииш (миномёт типигаги артиллерия қуроли) каби “қучли” қуроллари бор эди, бу қуроллар унинг ҳеч бир душманида ё'қ эди. Бу қуроллар асосан қал'а деворлари ва минораларини вайрон қилиш учун ишлатилган. Бир ҳолат қайд этилганки, қазииш душман қўшинларига қарата о'қ отиш учун ишлатилган.

Абдуллахон тактик усуллардан моҳирлик билан фойдаланди. Улардан бири душман ҳужумини тезда қайтариш эди. Хон катта душман қўшинлари ҳаракатидан хабар топгач, қўшин тўплаш учун ўз қўл остидаги ҳудудларга таваджилар юборади, лекин қўшин келишини кутмасдан, ўзи билан бирга бўлган жангчилар билан душманга қарши юриш қилади. О'ша пайтда хон аллақачон кўплаб г'алабалар билан машҳур бўлган суверен эди ва унинг юриши ҳақидаги шунчаки хабар душманни кўпинча чекинишга мажбур қилди ёки жанг майдонида уни кутиб олишдан бош тортди. Бундан ташқари,

хон, қоида тариқасида, техник, сон ва бошқа устунликсиз душман билан жангга кирмас эди; бундай афзалликлар бо'лмаса, у чекинишни ёки тинчлик о'рнатишни афзал ко'рди.

Абдуллахон ўз рақиблири ўртасидаги адоватдан моҳирлик билан фойдаланди. Масалан, у Самарқанд ҳукмдорларига Туркистон ҳукмдори Бобо Султонга қарши курашда ҳарбий ёрдам кўрсатган. У Самарқандда ҳукмронлик қилган отаси Жаванмард Алихондан ҳокимиятни тортиб олиш ҳаракатларида Абу-л-Хайр Султонни қўллаб-қувватлади ва унинг ёрдами билан шаҳарни ўзи қўлга киритди. Дин Муҳаммад Султон билан курашда у султонга қарама-қарши бўлган найман қабиласининг бошлиқларига таянади. Қолаверса, Абдуллахон ўз душманларини заифлаштириш ва шу орқали уларнинг мол-мулкини тортиб олиш учун қулай шарт-шароит яратиш мақсадида уларнинг орасига нифоқ солишга ҳаракат қилди. Шундай қилиб, у Ҳисорни бошқарган Ҳошим Султондан Бадахшон ҳукмдори йерларига ҳужум қилишни талаб қилади, бу йерларни эгаллаб олиш хоннинг режаларига киради. [12] Абдуллахон ўз сиёсатини амалга оширишда олий руҳонийлар вакилларига таянган. Бунда машҳур Калан-Ҳожа Жуйбарий алоҳида аҳамият касб этган. Абдуллахон ўз рақиблири устидан барча афзалликларга эга бўлишига қарамай, улар устидан ғалаба қозониш унга осон бўлмади. Шундай қилиб, хон бу шаҳарни эгаллашдан олдин Самарқандга беш марта, у йерда ўз ҳокимиятини ўрнатиш учун Балх вилоятига икки марта юриш қилиши керак эди. Балх ва Термиз шаҳарлари узоқ қамал ва қонли жанглардан кейингина хонга таслим бўлди. Бу Абдуллахоннинг минтақаларнинг сепаратистик фикрдаги ҳукмдорларининг кучли қаршиликларига дуч келгани билан изоҳланади.

Абдуллахон томонидан олиб борилган узлуксиз урушлар, Шайбонийлар сулоласи вакиллари ўртасидаги ўзаро урушлар мамлакатни вайрон қилиб, аҳоли аҳволини оғирлаштирди. Ҳофиз-и Таниш бунга кўплаб мисоллар келтиради. Шундай қилиб, ҳижрий 976 йилда Самарқандга юриш чоғида Абдуллахон қўшинлари дастлаб вилоятни талон-тарож қиладилар, сўнгра

шаҳарни эгаллаб, шаҳарда умумий талон-тарож қиладилар. Абу-л-Хайр-Султон Абдуллахонга ёрдам бериш мақсадида Балхга юришга отланиб, Балх чеккасидаги аҳолини талади. Айниқса, Абдуллахон қўшинлари томонидан камал қилинган шаҳарлар аҳолисининг аҳволи оғир эди. Термиз, Балх, Ҳисор каби камалдаги шаҳарлар аҳолиси ниҳоятда оғир аҳволга тушиб қолди. Балх аҳолиси шаҳарни узоқ вақт камал қилгандан со'нг, шаҳарда ҳукм сурган чидаб бо'лмас шароитлардан нажот топиш учун қал'а хандақларини сузиб о'тишди. Ҳофиз-и Танишнинг хабар беришича, бир пайтлар бутунлай ҳолдан тойган одамлар шаҳарни тарк этаётганда, минглаб одамлар эзилиб ҳалок бо'лган. Бироқ, Абдуллахоннинг рақиблари билан курашида омма ҳар доим ҳам пассив объект бо'либ қолмаган. Бир қатор ҳолларда улар ҳарбий ҳаракатлар жараёнига фаол та'сир ко'рсатдилар, буни тошкентликлар мисолида ко'риш мумкин.

Кўрсатилган (деярли 12 йиллик) даврда Абдуллахон Балх вилоятини, жумладан Термизни (ўша пайтда бу вилоят таркибига кирган), Ҳисор, Самарқанд ва Тошкентни ҳам босиб олди. Хоннинг Ҳиротга қарши юриши муваффақиятсиз тугади. Туркистон ва Сирдарёга яқин бошқа баъзи шаҳарлар Бобо Султон қочиб кетганидан сўнг Абдуллахон қўшинлари томонидан таъқибга учраган ҳукмдорлар хонга бўйсуниларини билдирган бўлсаларда, кейинчалик бу шаҳарларни эгаллаш учун кураш хон қўшинларидан катта саъй-ҳаракатларни талаб қилди, бу ҳақда кейинги “Шафҳарима”нинг ИИИ-жилдида муҳокама қилинади. Хулоса қилиб айтганда, Ч. Асарни кўздан кечириб, бир қанча фойдали мулоҳазалар билдирган Г. А. Байбурди. Ушбу нашр учун, II жилд учун бўлгани каби, асарнинг бешта рўйхати учун вариантлар ўқиш жадваллари тузилган: 1) О 88 рўйхати, факсимиле кўчирилган, 2) Б рўйхати (Озарбайжон ССР Фанлар Академияси Республика кўлёзма фонди, № 44), 3) Д рўйхати (Тожикистон СССР Фанлар академияси А институти, А. Но 62), 4) рўйхат Ла (Давлат Эрмидажи), 5) рўйхат Т (Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти, Но 149 (2207)). Бироқ, техник сабабларга ко'ра, араб алифбосида матн теришнинг

имкони ёқлиги сабабли, таржимага эслатмаларда энг муҳим вариант о'қишлари қайд этилганлиги билан кифояланиб, ушбу жадвалларни ташлаб кетишга то'ғ'ри келди.